www.tezaurliturgic.ro

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Богословски факултет
Магистърска програма „Вяра и живот“

ПРЕП. НАУМ ОХРИДСКИ – БОГОСЛУЖЕБНА ПРОСЛАВА И ИКОНОГРАФИЯ

(ДИПЛОМНА РАБОТА)

Научен ръководител:
Доц. д-р Иван Рашков Кръстанов

Магистрант:
Мартин Митков Митов
фак. №16107

София, 2015 г.

www.tezaurliturgic.ro

Съдържание

Предговор 3
Увод 5

Първа глава
Богослужебно честване на преп. Наум Охридски 9
1. Жития 9
1.1. Първото (най-старо) житие на преп. Наум Охридски 9
1.2. Второ славянско житие на преп. Наум Охридски 11
1.3. Трето славянско житие на преп. Наум Охридски 13
1.4. Пространно гръцко житие на преп. Наум Охридски 14
1.5. Други гръцки жития на преп. Наум Охридски 15
2. Дати и място на празнуване 17
3. Служби и химнография 21
3.1. Служби, използващи каноните на Константин Кавасила 22
3.2. Други богослужебни последования 29
3.2.1. Панахис 29
3.2.2. Новогръцка молебна служба за преп. Наум 29
3.3. Служба на Иоан Хармосин Охридски 30
3.4. Тропар и съвременни песнопения 31
3.5. Акатисти за прослава на преп. Наум Охридски 37
3.6. Свещеното Писание в службите за преп. Наум Охридски 39

Втора глава
Преп. Наум Охридски в иконографията 43
1. Изображения на Св. Седмочисленици 44
2. Самостоятелни изображения на преп. Наум Охридски 50
3. Преп. Наум Охридски с други светци 55
4. Преп. Наум Охридски с житийни сцени 57
5. Други примери за изобразяване на преп. Наум Охридски 63
Заключение 65
Използвана литература 68
Приложения 72

www.tezaurliturgic.ro

Предговор

Преподобният Наум Охридски е на пръв поглед позната фигура от Българското средновековие – известен български светец, просветител, чудотворец. Неговото име носят улици, булеварди, училище, болници... Но заедно с това, той е и непознат – само една действаща църква в България е посветена на него. За богослужението Светия Синод на Българската православна църква препоръчва да се използва „Служба на св. Седмочисленици“ и то издание от 1958 г., което отдавна е изчерпано и е достъпно само в антикварните книжарници. През 2007 г. издателството с логото на Зографския манастир „Св. вмчк Георги – Зограф“ препечата службите на преп. Наум, заедно с тези на други просияли по нашите земи светци. Но и в първото издание, и във второто има много грешки и неясноти. От години съм част от енорията на храм „Преп. Наум Охридски“ в София, където съм получил и пострижение за четец и певец. И тези, а и други проблеми, свързани с живота на светеца, богослуженията в негова прослава и иконографията му, ме накараха да започна търсене и изясняване на текста на службите, проблемите с неговия тропар, изображенията с неговия лик. Настоящата магистърска дипломна работа е само част от намереното и наученото. Повечето все още предстои.

Търсенията не се ограничиха само в библиотеката на Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а се пренесоха и в Националната библиотека в София, в библиотеката на Зографския манастир, стигайки чак до Народната библиотека в Атина, където се пази най-старият известен (досега) ръкопис със служба и житие на преп. Наум. Не само тялом, но и с гореща молитва се поклоних пред светите мощи на гроба в Светинаумовия манастир, както и на мощите на св. Климент в София, Охрид и Верия, на св. Горазд и св. Ангеларий в Берат, на св. Кирил и Методий в Солун. На пръв поглед не особено трудната задача да се изследва богослужебната прослава и иконография на преп. Наум се оказа не толкова лесна. От една страна литературата по въпроса е изобилна, но от е трудно достъпна, объркана, несистематизирана, с грешки. Често някои материали са неоткриваеми, други са дублирани (т.е. издадени едни и същи статии в различни сборници и периодични издания). Доколко съм се справил с настоящето изследване други ще преценят. От моя гледна точка то е един добър, но междинен етап от търсенията, едно стъпало към по-задълбочени изследвания по темата.

Работният процес по този труд бе съпътстван от редица въпроси и проблеми, за които имах нужда от помощта и ценните съвети на специалисти в различните области на науката. На първо място съм изключително благодарен на енорията на храм „Преп. Наум Охридски“ в София, на свещениците в него, най-вече на неговия предстоятел иконом Христо

Пудин, на главния псалт и асистент в нашия факултет, г-н Андрей Касабов, както и на г-жа Албена Раленкова, която ми помагаше и ме подкрепяше непрестанно, включително в поклонническите ми пътувания в Македония и Албания. Благодаря на научния си ръководител, доц. д-р Иван Рашков, за ценните насоки и съвети, които ми даде. Благодаря на всички библиотекари от Богословски факултет, които през последните години без възражения търсеха за мен и откриваха дори неоткриваеми материали. Специално благодаря на Сия Стоева от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, която въпреки пречките, поставяни от колегите ѝ, успя да ми помогне да работя с ръкописа на Софийската служба на преп. Наум. Благодаря на библиотекарките от Атинската народна библиотека, чиито имена така и не научих, но които направиха и невъзможното, за да ми осигурят достъп до съхраняваните там ръкописи. Благодаря на братството на Зографската света обител и най-вече на библиотекаря – иеродякон Атанасий. Благодаря на колегите, гл. ас. д-р Владимир Димитров от Нов български университет и гл. ас. Димитър Димитров от Богословския ни факултет, за ценните съвети, насоки и материали. Благодаря и на родителите си за помощта и търпението, през времето на следването ми. На последно място, но не и по важност, искам да благодаря и на своя митрополит и Български патриарх, Негово Светейшество Неофит – за благословията и подкрепата в избора на темата.

Увод

Животът и делото на преп. Наум Охридски са неразривно свързани със създаването и устройството на Църквата в България. В края на 9. век страната ни се намира на важен кръстопът, който предопределя съдбата ѝ в следващите векове, та и до днес. Българският княз св. Борис-Михаил Покръстител повежда народа си по пътя на християнството. Освен, че трябва да се справи със съпротивата на част от аристокрацията и населението на държавата, за устройството на новосъздадената Църква той се нуждае от образовани хора и богослужебна книжнина. Без тях, които да достигнат до колкото се може повече обикновени хора във всички краища на страната, започнатото може да закрее и загине още преди да е успяло да укрепне. Ето защо българският владетел се обръща за помощ последователно към папата в Рим и към Константинополската църква. Без съмнение, това търсене на помощ е и политически жест, целящ гарантирането на стабилност и авторитет на промените в България. Но заедно с това светият княз Борис-Михаил ясно е разбирал, че Църквата, преди всичко и най-вече, е общност в Христа и че тази общност се нуждае от образовани и грамотни хора, които могат да я поведат. Близо двадесет години след покръстването богослуженията в страната все още се извършват на гръцки език, преписваната и разпространявана богослужебна книжнина също е на гръцки. Но колцина са българите, които говорят този език? Словото Божие трудно стига до хората. Ето защо българският владетел проявява сериозен интерес към Великоморавската мисия на двамата славянски просветители светите Константин-Кирил и Методий. В делото им той вижда възможност младата българска Църква да заговори на езика на народа му, Божието Слово да стане близко и разбираемо, а това означава и църковното устройство да легне върху сигурна и стабилна основа. Ето защо изгонените от Моравия кирило-методиеви ученици срещат такъв топъл прием в България. Сред тях е и св. Наум.

Преподобният Наум Охридски чудотворец е един от най-приближените ученици и помощници на св. равноапостолни братя и първоучители още от периода на създаването на славянската писменост и от времето на Моравската им мисия. Сведения за него, макар и оскъдни, черпим от житията му и службите, както и от пространните жития на св. Методий и на св. Климент Охридски. На базата на тези извори може да се твърди, че преп. Наум Охридски произхожда от род на солунски славяни. Вероятно той е един от тримата ученици на светите Кирил и Методий, ръкоположени от папа Адриан II за свещеници в Рим в края на 867 г. или началото на 868 г. След смъртта на св. Кирил (февруари 869 г.) преп. Наум Охридски продължава делото на славянската просвета и богослужение в Панония

и Велика Моравия като близък съратник на св. Методий, тогава епископ. Преживява трагичните перипетии и гонението от страна на противниците на славянското богослужение във Велика Моравия. След смъртта на св. Методий (6 април 885 г.) с Климент и Ангеларий преминават Дунав и пристигат в България. В столицата Плиска тримата са посрещнати радушно от княз Борис I. Климент и Наум са настанени в дома на болярина Есхач, осигурени са им много добри условия за живот и труд.[1] След като Климент е изпратен да работи в областта Кутмичевица, Наум поема цялата книжовна дейност в столицата и развива църковния и просветния живот в областта. В предговора към Учителното евангелие Константин Преславски свидетелства за високото положение на Наум в княжеския двор и за авторитета му. Като един от ръководителите на книжовната школа в столицата Наум понякога е наричан Преславски или Плисковско-Преславски.[2] През 893 г., когато Климент е провъзгласен за „пръв епископ на славянския език“, Наум напуска столицата Преслав, за да продължи книжовната дейност в областта Кутмичевица с главен град Девол. Около 900 г. Наум се оттегля в манастир край Охрид, където продължава просветителското си дело. Около 905 г. със съдействието на княз Борис-Михаил построява манастир край Охридското езеро, посветен на архангел Михаил.[3] Манастирът днес е по-известен с името „Свети Наум“. Умира в него, където е и погребан. И до днес там се покоят благоговейно неговите свети мощи, обект са на голяма почит и източник на многобройни чудеса и изцеления.

Делото на преподобният Наум пребъдва през вековете. Неговата книжовна и просветна дейност е ключова за устройството и укрепването на Църквата в България. И ако днес има България и Българска Църква, то е и благодарение на стореното от св. Наум, на всеотдайните му усилия като организатор и ръководител на Преславското книжовно средище, на неуморната му работа като просветител и проповедник и заедно с това като проникновен и милостив познавач на човешката душа и страдания, наш отдаден застъпник пред Бога и до днес.

Основен **обект** на настоящето изследване са богослужебните и иконографски практики, посветени на преподобния Наум. Хубаво би било да познаваме по-добре неговите празници, както и изобразяването му в храма, самостоятелно или в композиция. В представената работа ще се обърне сериозно внимание на житията, като източник на информация за съставянето на службите или за изобразяването му. Описано и анализирано от тази

[1] ***МИЛЕВ, Александър***. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки. БАН, С., 1966, с. 122-123.

[2] Вж. ***ХЪРКОВ, Стефан***. Нотирани песнопения в чест на свети Наум Преславско-Охридски. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 12. Шумен, 2012.

[3] ***КОЖУХАРОВ, Стефан***. Наум Охридски. – В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 2. Св. Климент Охридски, С., 1995, с. 795.

гледна точка е най-старото му познато до момента славянско житие, както и съвременни текстове.

Творчеството на преп. Наум навярно е било богато, но днес неговото авторство е сигурно само за едно произведение – Канона за св. ап. Андрей Първозвани. Тази химнографска творба е била открита през 1978 г. в един препис от 13. век в сръбски ръкопис, съхраняван в библиотеката на Зографския манастир на Атон. Има предположения (само на фонетичен принцип) и за авторство на преп. Наум в един Канон за пренасяне на мощите на св. Иоан Златоуст и в Канон за архангел Михаил[4]. Настоящото изложение няма да се спира на тези проблеми.

Целта на изследването е да систематизира и опише богослужебните и иконографски особености при почитането на преп. Наум, както и да определи ареалът на тяхното разпространение.

Като **методология** ще се използва наблюдение, описание и анализ в културно-исторически, литургичен и иконографски аспект. Работата е разделена на две глави: *богослужебно честване* и *иконография*.

В *Първа глава* – „Богослужебно честване на преп. Наум Охридски“ подробно ще бъдат разгледани известните жития на преподобния, датите и местата за неговото празнуване, както и известните служби, посветени на преп. Наум. Център на разпространението на култа към него е регионът около Охридското езеро. Почитането му е най-значимо на територията на бившата Охридска архиепископия, разделена днес между пет държави – Македония (БЮРМ), Албания, Гърция, България и Сърбия.

Особено внимание ще бъде отделено на каноните, написани от охридския архиепископ Константин Кавасила (13. век), както и на старите и нови преводи на тропара на преп. Наум Охридски. Ще се спрем и на съвременните текстове и практики, прославящи Охридския чудотворец. В края на първа глава ще бъде разгледано и присъствието на библейски текстове в службите на преп. Наум.

Втора глава – „Преп. Наум Охридски в иконографията“ ще представи основните типове иконописни изображения на светеца – както сам, така и в група с други светци. Специално внимание ще бъде обърнато на житийните сцени, които са най-популярни в региона и формират едно простонародно ниво на почитане на преп. Наум. В неговия манастир и в областта около него и в момента има поне няколко издания на сборници с изброени чудеса, случили се при честните му мощи или в близост. Най-популярно е чудото с мечката: Едно време, докато работници на манастира орели на нивата, дошла голяма мечка и изяла единия от воловете. Орачите

[4] ***КОЖУХАРОВ, Стефан***. Цит. съч., с. 797. ***КОЖУХАРОВ, Стефан***. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски. - В: *Преславска книжовна школа*. Т. 1, С., 1995, с. 85 и сл.

се оплакали на игумена, че не могат да продължат работа само с един вол. Игуменът ги отпратил с обяснението, че вече имат с какво да орат. И когато орачите се върнали, видели мечката, която изяла вола, впрегната с другия на плуга. Така довършили работата си, орейки с вол и мечка в един ярем.[5] И сега над входа на манастира има мозайка, изобразяваща това чудо (илюстрация 65). Същото е изписано и в параклиса с мощите на преподобния. Районът изобилства от версии на тази история и с още много такива. Част от тях ще бъдат разгледани по-подробно в самата глава.

Представянето на иконографски образци на изобразяване на преп. Наум няма да има претенции за изчерпателност, а ще се старае да маркира най-важните паметници, благодарение, на които могат да се направят общите изводи за композицията по темата.

Илюстративният материал е включен в черно-бял вариант в изложението и в цветен – в Приложенията, с посочени препратки и източници.

Цитатите от Свещ. Писание на Стария и Новия Завет, както и съкращенията на книгите им, са дадени по синодалното издание на Библията от 1992 г. на Св. Синод на БПЦ.

[5] Вж. ***ШАПКАРЕВ, Кузман***. Св. Наум и мечката. – В: Сборник от български народни умотворения. Т. 2. Приказки и предания <http://liternet.bg/folklor/sbornici/shapkarev_2/> [онлайн ресурс, посетен 1 юли 2015]; ***ЦЕЛАКОСКИ, Наум***. Свети Наум Охридски Чудотворец. „Растер“, Прилеп, 1997, с. 49 и сл.

www.tezaurliturgic.ro

ПЪРВА ГЛАВА
БОГОСЛУЖЕБНО ЧЕСТВАНЕ НА ПРЕП. НАУМ ОХРИДСКИ

1. Жития

Агиографският израз на култа към преп. Наум Охридски е сравнително скромен. Житиеписните творби са малко и не са намерили широко разпространение. Те са тясно свързани и преплетени с житията на св. Климент Охридски, както и с тези на Кирил и Методий и техните последователи – центърът им е общата апостолска мисия, в която работят заедно за общото дело. В този смисъл няма място за разочарование, че средновековният писател ни е казал толкова малко – оставено ни е само най-съществено. На науката са известни славянски и гръцки текстове на жития на преп. Наум.

1.1. Първото (най-старо) житие на преп. Наум Охридски

Най-старото славянско житие е от проложен тип, без да е писано с такава цел. То е създадено през 10. век по поръчка на деволския епископ Марко от неизвестен автор, пряк ученик и последовател на Наум и Климент. Както личи от началото на житието – *„И ето, братя, да не остане без помен братът на този блажен Климент, и другар, и състрадалец, с когото претърпя много беди и страдания от еретиците – презвитер Наум“* (Й се же братїе да не останеть безъ памети, брать сего блаженнаго Климента. и сьподроу́гъ и сьстрастникъ. съ ним же и постра многыи бѣды и стр҃ти ѿ ере́тикъ, Наоу́мъ презвутерь сы)[6], то има характер на допълнение към животоописанието на св. Климент. В композиционно отношение най-старото известно славянско житие на преп. Наум е твърде нестройно и е съставено от шест пасажа. Само първите два от тях са посветени конкретно на св. Наум. За дейността му в България се съобщава с няколко изречения: след ръкополагането на Климент за епископ цар Симеон изпраща на негово място за учител Наум (ѥгда поставише ѥпс҃копа Клїмента. тъжде благовѣрнїи цр҃ь Сїмеѡнъ, пѹсти Наоу́ма подроу́га ѥмоу̀ въ него мѣсто на оучителство). Наум се подвизава в девство *(„от детинство, та до смъртта“*), богоугодно и след седем години се оттегля в построения от него манастир „Св. Архангели“ и преживява там още десет години. Тук е посочена и датата на смъртта му – 23 декември, и изрично се отбелязва, че Наум е умрял 6 години преди Климент. Последното е единственото указание за годината на смъртта на преп. Наум – 910-та. Що се отнася до датата – тя е посочена и в другите житийни творби.

[6] Фотокопие на ръкописа и превод на първото славянско житие на преп. Наум Охридски виж в Приложение 1.

www.tezaurliturgic.ro

Централното място в този текст е отделено на събитията, свързани с разгрома на славянската писменост в Моравия. Житиеписецът дава ценни сведения за съдбата на ония Кирило-Методиеви ученици, които не идват в България по пътя на Наум, Климент и Ангеларий, а са продадени в робство. Според него, всички те са откупени във Венеция или отведени в Константинопол от императорски служител и *„никой не умря в робство, но едни, покровителствани от царете, починаха в Константиновия град, а другите, дошли в българската земя, починаха в голяма почит“* (никтоже въ работоу҃ не оумрѣ нь о҆вїи въ Коньстантѝнѣ гра҃дѣ. цр҃еми набдими покои҆ прїеше ѡ҆вын въ бльга́рскоу҃ зе҃млю҆ прише҆ше съ вели́кою чь́стїю покои҆ прїе́ше). Антитеза на разказа за щастливото избавление на преследваните отци се явява съобщението за божието наказание на моравските земи, опустошени при нашествието на „угрите, пеонски народ“. Проф. Дуйчев обръща особено внимание на обстоятелството, че житиеписецът дава повече сведения за отведените във Венеция Методиеви ученици, а не за тези, които са дошли в България директно, през Белград, за които по-точно ни осведомява пространното житие на св. Климент, съставено от Теофилакт Охридски[7]. Охридският архиепископ изрично посочва, че Наум е бил един от онези, които съпровождали Климент при бягството от Моравия: *„Климент, като взел със себе си Наум и Ангеларий, се отправил по пътя, който водел към Дунава…“*[8]. И тъй като тези думи на Теофилакт заслужават доверие, странно е защо тъкмо в краткото житие на преп. Наум житиеписецът е вмъкнал не разказа за бягството направо към българските земи, а се разпростира повече върху съдбата на другите Методиеви ученици във Венеция и Константинопол.[9]

Последните два епизода от житието дават сведения за личността и книжовния труд на житиеписеца. Явно, имайки предвид не само св. Наум, но и св. Климент („*блажените наши отци*“), авторът се оплаква, че не е намерил писмено изложение за техния живот и поради това знае само малко неща, съобщени му от самите тях – мало вѡ а҆зъ вѣдѣ. е҆ли҃ко же ми сами блаженныи ѡ҆ц҃и сказа́ше („*аз пък зная малко, колкото ми разказаха самите блажени отци*“). Именно от този израз се стига до извода, че житието е дело на пряк ученик на Климент и Наум. И става ясно, че светците са премълчавали, поради смирение и скромност, голяма част от своите духовни подвизи. Много е вероятно също така въпросният ученик да е постъпил

[7] *Теофилакт Охридски* (Θεοφύλακτος Αχρίδος) е роден на о. Еврип, бил е дякон на църквата в Константинопол. Охридски архиепископ става след 1084 г. Остава там до 1107/1108. Автор на житие и служба за св. Климент Охридски, тълкувание на Новия завет, на някои старозаветни книги, писма, речи, наставления (вж. ***СНЕГАРОВ, Иван***. История на Охридската архиепископия. Т. 1. С., 1924. Второ фототипно издание, Проф. Марин Дринов, С. 1995, с. 198 и сл.).

[8] ***МИЛЕВ, Александър***. Цит. съч, с. 116-117.

[9] ***ДУЙЧЕВ, Иван***. Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. – В: Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. БАН, С. 1969, с. 262-263.

при тях твърде късно, към края на живота им и поради това да не е има лични наблюдения и сведения за живота и дейността им.[10]

Житието завършва с молитвено обръщение към двамата охридски просветители. Скромната форма на творбата, а така също и епитетите *„блажени братя“*, *„блажени отци“* ни водят до предположението, че текстът е твърде ранен, преди да бъдат почитани като светци и Климент, и Наум. От друга страна, споменаването на титлата *„цар“* за Симеон предполага една по-късна дата. Освен ако не се приеме тезата, че тя е добавена по-късно от някой преписвач.[11]

Това първо славянско житие на преп. Наум Охридски остава изолирано в агиографската традиция – известен е само един негов препис, открит от Йордан Иванов в библиотеката на Зографския манастир през 1906 г. Преписът е от 15. век и се намира в *Стишен пролог №47*, преписан от поп Иван Милошев и брат му Никола в с. Пископие, Дебърско. През 1908 г. преписът е публикуван едновременно от Йордан Иванов и от руския учен П. А. Лавров. Ръкописът е запазен неповреден и до днес в библиотеката на Зографската света обител (вж. Прил. 1, ил. 1 и 2).[12]

1.2. Второ славянско житие на преп. Наум Охридски

Второто славянско житие на преп. Наум Охридски е познато също само от един препис от 16. век. Ръкописът е открит през 19. век от Йордан Хаджиконстантинов – Джинот от гр. Велес, който по-късно го предава на П. С. Сречковић. След години ръкописът попада в Белградската народна библиотека, където е унищожен при бомбардировки през Втората световна война. Сега е достъпен само от публикации, първата от които е от 1885 г., направена от Љубомир Ковачевић в *„Гласник Српског ученог друштва“*, кн. 63 (1885). Текстът на житието не е голям, т.е. спада по тип към проложните жития. Надсловът му показва една вече утвърдена традиция в култа към преп. Наум: **Мѣсеца Декемврїа к҃г. памет прⷮподобнаго и богоноснаго отца нашего Наѹма, великаго чюдотворца, иже въ Ливанїе дⷮволско, близь града Охрида.** И тук за самия Наум се говори малко. Интересна е информацията, която липсва в другите извори, че той е българин,

[10] ***ДУЙЧЕВ, Иван***. Цит. съч, с. 261; ***ГЕРГОВА, Емилия.*** Агиографските произведения за Наум – литературни източници и текстови взаимоотношения. – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 8. С., 1991., с. 167 и сл.

[11] ***ИВАНОВ, Йордан***. Българските старини из Македония. Второ, допълнено издание. С., 1931. Фототипно издание. С.,: 1970, с. 308.

[12] ***ИВАНОВА, Климентина***. Жития на Наум Охридски. – В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 1, с. 698; ***ИВАНОВ, Йордан***. Цит. съч., с. 305; ***ЛАВРОВЪ, Пётр***. Житія св. Наума Охридскаго и служба ему. – В: *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ*, Санкт-Петербург, 1907, т. XII, кн. 4, 1908, с. 1 и сл.; ***ГЕРГОВА, Емилия***. Агиографските произведения за Наум – литературни източници и текстови взаимоотношения. – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 8. С., 1991, с. 165 и сл.

от Мизия (**прозѣвѣ в Мисїю**), че произхожда от благородни родители и че се присъединява към равноапостолите, когато те *„обикалят и поучават мизийците и далматинците“* (**проходеште и оучеште рѡ́д мисїискы и дал҃матїискыи**). Централна тема е пътуването на Кирил, Методий и техните ученици до Рим. Съобщава се, че там Климент, Наум и други са ръкоположени за свещеници и дякони и че им е било дадено правото да извършват богослужение на славянски език (в текста навсякъде е указано български: **Тѣмѯе и Климе́нта и Наѹма сѫ прочїими свештеи́ници и дїаконы рѫкоположы и заповѣда꙯ тако да се ѥ́ст҃ правило сѫвръшитъ, вечерное и ѹтрѣное, блъгарскаго писанїа въ великы хра́м**). Отделено е и значително място за гоненията в Моравия. За разлика от другите исторически свидетелства, във второто житие на преп. Наум е посочено, че в Белград славянските просветители са били приети с почит от княз Радислав и че оттам са се пръснали не само в България и в Далмация, но и по земите на Дакия (**Тѫже разеаше се овы по Мыи́сїю, а овы по Дал҃матїю и Дакїѹ, и слово божїе оумножише по ѥ́сѫдѹ сторицѣю**). В заключение, без да споменава за престоя на Климент и Наум в Преслав, авторът пише за живота на двамата съратници в страните илирийски и лихнидски (т.е. охридски[13]): **Наѹ́м же и Климе́нтъ прїидошѣ въ странахъ илирїискыхъ и лихнидо́искыихъ и въ Ливанїе Дѣволи́ское**. Особено ценно е потвърждението за построяването с ктиторската помощ на княз Борис Михаил и на цар Симеон на манастира и църквата „Св. Архангели“ в 905 г. и за мястото на Наумовия гроб – в дясното крило на храма.[14]

Все още са спорни източниците на това житие. Очевидно е влиянието на гръцки извори (названието „Ливание Деволско“, топонимът „Мизия“, с който гръцките автори означават българските земи и по-специално земите между Дунав и Стара планина). Несъмнена е връзката на този текст с Пространното житие на св. Климент Охридски (отдавано на Теофилакт Охридски). Едновременно с това има пасажи, които не се срещат в гръцките паметници, като например този за строежа на манастира и за смъртта на св. Наум Охридски. Според Йордан Иванов *„това житие, ако и да отстъпва по исторически данни на първото Наумово житие, което обнародвахме по-горе, сѐ стои по-горе от гръцкото Наумово житие, дело на охридските гръцки архиепископи и книжовници от XIII-XIV в., и отразява пове-*

[13] *Лихнида* (Λυχνὶς, Lignidum) е старото име на Охрид (Ἀχρίδα), от македонско и римско време, почти до обявяването му за столица от цар Самуил (9. век). „Λύχνος“ означава „светилник“, „светъл“ и от там изразът „на оттока на Бялото езеро“ („Λυχνιδία λίμνη“) в най-старото житие на св. Наум (Прил. 1).

[14] ***ИВАНОВ, Йордан***. Цит. съч., с. 311-313.

че реални факти, почерпени от други източници. Правописът му и някои морфологични форми издават по-стара, среднобългарска подлога.“[15]

Васил Златарски в своя обстойна студия счита за главен извор гръцкото житие и службата, обнародвана в Москопол[16] през 1740 г. Като допълнителен материал е посочено Пространното житие на Климент Охридски, житието на Кирил и запазени местни предания.[17] Позовавайки се на откъса **сѫ богатѣствшмъ и повелѣнїемъ благочьстиваго цара блъгарьскаго Мїхаила Бориша и сына его Сїмеѡна цара, тогда тѣкѵште лѣто ѧѵгі,** Златарски смята, че тези думи *„и по форма, и по съдържание носят характер от споменен надпис, нанесен на някоя от стените на манастирската църква, или на някоя приписка в някой стар ръкопис, написан пак въз основа на подобен паметник“.*[18]

Различни са предположенията за времето, когато е възникнало това произведение. Васил Златарски приема за дата времето, в което е писан преписа – 16. век.[19] Както беше споменато по-горе, Йордан Иванов вижда в него следи от по-стар среднобългарски протограф. На същото мнение е и Иван Дуйчев.[20]

1.3. Трето славянско житие на преп. Наум Охридски

Известен е още един славянски текст на житие на преп. Наум Охридски, който всъщност е превод на гръцкия текст от изданията от Москопол. Преводът най-вероятно е от втората половина на 18. век и не е известно кой е преводачът. По единствения запазен препис, който е бил в Белградската народна библиотека (и изгубен през Втората световна война), текстът е издаден от Пётр Алексеевич Лавров през 1908 г. Житието е с надслов **„Мїа декемврїа вѫ їѳ день прⷭ҃бнаго ѻц҃ѡ нашего наѹма, Ѳхритскагѡ чѹдотворца памѧть совершаемъ“**.[21] Езикът е църковнославянски, а някои особености на текста показват, че преводът е извършен не от печатното издание, а по-вероятно от по-стар гръцки оригинал.[22]

---

[15] ***ИВАНОВ, Йордан***. Цит. съч., 311-312.

[16] Днес малкото селце *Воскопойе* (Voskopojë) в Албания. На гръцки Μοσχόπολις. В славянските езици се среща и наименованието Москополе. През 17. и 18. век Мосхопол е бил голям и цветущ град, с предимно влашко население, с много църкви, печатница, иконописна школа и училища. През 1744 г. тук се основава „Нова Академия“ (Νέα Ακαδημία) – единственото християнско висше учебно заведение в Османската империя.

[17] ***ЗЛАТАРСКИ, Васил***. Словенското житие на св. Наум от XVI век. – В: Избрани произведения. Т. 2, Наука и изкуство, С. 1984, с. 28 и сл.

[18] Пак там, с. 35.

[19] Там, с. 40.

[20] ***ДУЙЧЕВ, Иван***. Цит. съч., с. 267.

[21] ***ЛАВРОВ, Пётр***. Цит. съч., с. 23.

[22] ***ИВАНОВА, Климентина.*** Цит. съч., с. 701.

www.tezaurliturgic.ro

1.4. Пространно гръцко житие на преп. Наум Охридски

Пространното гръцко житие е част от ръкопис, съхраняван в Атинската народна библиотека под сигнатура 827 (Codex Atheniensis 827). Ръкописът е с размери 22х16 см и съдържа служба и житие на преп. Наум. На службата ще се спрем по-подробно по-долу. Житието започва от лист 25 и продължава до лист 47 (вж. Прил. 2, ил. 26). В приписка на лист 48 се посочва, че ръкописът е писан *„от ръката на Георги доместик“* („απο χειρὸς ἐμοῦ γεωργίου τοῦ δομεστίκου“) през 7154 г. от сътворението на света, т.е. 1646 г. сл. Хр. И Иван Дуйчев, и Иван Снегаров посочват,че тази титла (ο δομέστικος) е означавала „началник на певците“ [23]. Този ръкопис е открит от Иван Дуйчев през 1938 г. Издаден е с немски превод от Ерих Трап през 1974 г.[24] През 1987 г. Славия Бърлиева го издава в сп. „Старобългарска литература“ с превод на български, ползвайки гръцкия текст от публикацията на Трап.[25]

Житието в ръкопис 827 е с надслов: „Διήγησις μερικὴ τοῦ βίου καὶ πολιτείας τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νἀούμ. πάτερ, εὐλόγησον и начало: Καὶ Δανιὴλ ἐκεῖνος, ὁ κληθεὶς ἀξίως ἀνὴρ ἐπιθυμιῶν ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς, προσευχόμενος καί τι πρὸς τῶν φθονούντων παγιδευόμενος, πρὸς τὴν ἐνεγκαμένην ἐπιστρεφόμενος...“ (виж Прил. 2, ил. 26). Началото на текста – *„Също и Даниил, справедливо назоваван мъж на възделенията, като се молеше по чужди земи…“* (вж. Дан. 9:23, 10:11 и др.) оставя впечатление, че става дума за текст-продължение, както и при най-старото житие на св. Наум – по-всяка вероятност отново на Климентово житие. И както и Дуйчев отбелязва, въпреки многото правописни грешки в текста, явно е, че по стил и език това житие не е от 17. век, а вероятно е препис на много по-старо произведение.[26] Сравнявайки това обширно житие с включените синаксари в Мосхополските или във Венецианското печатно издание или със славянския превод, лесно можем да забележим сериозната разлика в обема – Атинският ръкопис е доста по-голям. Вероятно той е препис на по-стар оригинал, а другите, старопечатните издания, са по-съкратени и редактирани. Първоначалният житиен текст явно е „опростен“, без да загуби обаче високата си литературна стойност. Първообразът на запазения текст е бил на висок, изящен стил, с изтънчен език, с подходящи цитати и препратки към Свещеното Писание. Композицията е подчинена на класическия житиеписен канон, завършващ с молитва към светителя.

---

[23] ***ДУЙЧЕВ, Иван***. Цит. съч., с. 271; ***СНЕГАРОВ, Иван***. История на Охридската архиепископия – патриаршия. Т. 2. С., 1932. Второ фототипно издание, Проф. Марин Дринов, С., 1995, с. 375.

[24] ***ИВАНОВА, Климентина.*** Цит. съч., с. 701.

[25] ***БЪРЛИЕВА, Славия.*** Пространното гръцко житие на Наум Охридски. – сп. *Старобългарска литература*. С., 1987, бр. 20, с. 129.

[26] ***ДУЙЧЕВ, Иван.*** Цит. съч., с. 277.

Епитетите в житието, описващи св. Наум, са основа на по-следващи песенни произведения – *„Светия си прах обаче той остави на нас и на бъдните поколения като скъпоценен и неизчерпаем лек за онези, които идват без съмнение в сърцата пред неговия свят ковчег – пазител на здравето, гонител на болестите, за скърбящите – утешение, за радващите се – предупреждение, училище за младите, за старите – опора, за децата – безопасност, за голите – наметка, юзда за щастливите, за обезсърчените – вдъхновение, за душевния покой – дълготрайност, за осиротелите, овдовелите, голите просяци и безпомощните – лек, закрила, покровителство и грижа; за бащите и мъжете – топлина и помощ, убежище за неустойчивите; за постигнатите от затворничество и изгнание и от горчиви мъки, от огорчения и жестокости, от нападенията, набезите и пристъпите на явно и идващо скрито отегчение – постоянно облекчение, съпротивление, сила и непобедима защита и бърз избавител, неразрушима кула и най-сигурна опора.“*[27]

Текстът на житието е предаден в преписа зле, с лош правопис, явно от преписвач, непознаващ добре гръцкия език. Съставено късно, житието не може да дава сериозни исторически сведения – например съобщението, че св. Климент е ръкоположен за архиепископ на Дакия, Мизия, Панония и Илирия очевидно е невярно. Вероятно става дума за преплитане на личностите на Методий и Климент, като първият излиза от повествованието, без да се споменава смъртта му, а за Климент се говори вече и като моравски архиепископ („Κλήμης δὲ ὁ μέγας ἐπιλεξάμενος τὸν λόγοις καὶ τρόποις ὁμόζηλον Ναούμ,… Δακίαν, Μυσίαν, Παννονίαν, Τριβάλλους ἄχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ δι᾽ ἑνὸς τοῦ Μοράβου (ἐκεῖσε γὰρ καὶ ἀρχιερεὺς ὁ Κλήμης ἐπεκηρύχθη)“)[28].

Изрично е изтъкната връзката на Кирил и Методий със земята на българите („…ἐν τοῖς τῶν Βουλγάρων κλίμασιν ἣν εἶχον πρὸς αὐτὸν“). Житиеписецът говори за създаване на азбука за български език и за извършен превод на Писанието на този език („…δι᾽ ὧν τὴν τῆς θείας γραφῆς εἰς τὸ βουλγαρικὸν ἑλληνικοῦ μεταγλώττισιν τοῖς ἐνδαπίοις λαοῖς προξενήσουσι“), *„за да бъдат предадени на българските чеда“* („…ᾠήθησαν τοῖς τῶν Βουλγάρων παισί“). Обстойно е разказано за дейността на Климент и Наум, за това, че Климент е пребивавал повече в Охрид, а Наум – *„отвъд езерото в Девол“*. Двамата изрично са споменавани като съратници в просветителската дейност – *„божественият Наум, така както незабравимият Тимотей беше спрямо великия Павел или като един втори Тит или Силан…“* („ἐς ἀείμνηστον Τιμόθεον ἄλλον ἢ Τῖτον καὶ Σίλαν ὥσπερ Ναοὺμ τὸν θεῖον κατὰ τὸν μέγαν Παῦλον συναγωνιστὴν τῶν μεγίστων“). Съдържанието на пространното гръцко житие разширява базата за сравнение между раз-

[27] Вж. ***БЪРЛИЕВА, Славия.*** Цит. съч., с. 143.
[28] Пак там, с. 141.

www.tezaurliturgic.ro

личните български и византийски извори за дейността не само на преп. Наум Охридски, но и за всички св. Седмочисленици.

Приема се, че това житие е писано от охридския архиепископ Константин Кавасила[29]. Има предположения[30], че то може да е писано и от другия голям писател на Охридската архиепископия – Димитър Хоматиан[31], но връзката на житийния текст с предхождащите го канони, съставени безспорно от Кавасила (ясно е упоменато в акростиха, виж по-долу), правят най-правдоподобно авторството му и на житието.[32]

1.5. Други жития на преп. Наум Охридски

Както стана дума вече, по-съкратени, опростени, „вулгаризирани“ варианти на пространното житие има в издадените в Мосхопол (1740) служби, както и в други като например печатаната във Венеция през 1695 г. Житие на преп. Наум Охридски има и в ръкописа от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София (№II А 7793). При това става дума не за съкратен вариант на Атинския препис, а по-скоро на по-стар препис или на протограф, тъй като все пак има и различия. Тези варианти (всички на гръцки) не са отделени така самостоятелно както Пространното, а са проложни, синаксари, вместени след шестата песен на канона. Затова няма да се спираме повече на тях, а ако ще ги споменаваме, то ще е като част от богослужебните последования.

Съществува и поетично проложно житие за преп. Наум на сръбски, с автор св. Николай Велимирович, епископ Охридски и Жички (1881-1956), което предаваме в оригинал, за да не се изгуби поетичният изказ:

Наум преподобни, апостол Словена,
Христовом светлошћу обасјан свецело,
Духом неколебљив као тврда стена,
Духу благодатном он покори тело.
Постом и молитвом и бденијем ноћним
Он очисти душу од опаких страсти,
Уподоби себе ангелима моћним.
И Бог му дарова од божанске власти:
Покори му Господ све силе природе

---

[29] *Константин Кавасила* (Κωνσταντίνος Καβάσιλας) е роден в Илирия. Бил е Струмишки епископ, после Драчки митрополит. Охридски архиепископ е в периода 1250-1263 г. Има негови изображения с нимб, като светец, но не е ясно дали е канонизиран. Автор е на поне четири канона – един за Климент Охридски, два за св. Наум Охридски и един за Тивериополските мъченици (вж. ***СНЕГАРОВ, Иван***. История…, Т. 1, с. 211).

[30] Вж. ***СНЕГАРОВ, Иван***. История…, Т. 1, с. 278.

[31] *Димитър Хоматиан* (Δημήτριος ὁ Χωματιανος) е роден в Хомата, Ликия. Бил е хартофилакс на Охридската църква, става архиепископ през 1216 г., въздигнат от епирския деспот Теодор Комнин. Бил е на трона до ок. 1234. Авторитет в областта на църк. и гражданско право, тълкувател. Автор на кратко житие на св. Климент Охридски (вж. ***СНЕГАРОВ, Иван***. История…,Т. 1, с. 207 и сл.).

[32] ***ДУЙЧЕВ, Иван***. Цит. съч., с. 278.

www.tezaurliturgic.ro

И демоне злобе, и тамне прелести,
Он за Христа доби људе и народе
Речју и чудесним лечењем болести.
Умро и неумро, грађанин небеса,
Свети Наум и сад на свет овај гледа,
И телом и духом он твори чудеса,
Народима и сад Христа проповеда.
О Науме свети, поносе Балкана.
Угодниче Божји, ангелима друже,
Велика ти сила од Бога је дана,
О помози свима, да Господу служе.[33]

2. Дати и място на празнуване

Днес празнуваме преп. Наум Охридски на две дати – 23 декември и 20 юни. Като един от св. Седмочисленици го почитаме и на 27 юли. Първата е датата на успението на преподобния (традиционно честване като празник на всеки светец), известна още от първите му жития (виж по-горе). Същата дата фигурира и в повечето служби за преп. Наум. Точни данни за времето и мястото на канонизацията му няма, но това се отнася и за всички почитани сред българите (и не само) светци от този период. Обаче най-старото житие, макар и известно с препис от 15. век, съдържа архаични форми като например **сьподроугъ, беньткомъ, дѣлма** и др.,[34] които подсказват по-стара подлога, не по-нова от 10. век. За същото говори и споменаването на Климентовия ученик – деволския епископ Марко, т.е. няма място за спор, че 23 декември е първоначалната дата на празнуване на преп. Наум Охридски, още от самото начало на неговото почитане.

Втората дата, 20 юни, явно се появява по-късно и по-неясна. Тя се свързва с името на Охридския архиепископ Иоасаф[35]. В Кодексите на Охридската архиепископия е имало документ, приет на църковно-народен събор на 21 май, вероятно 1720[36], 1727 или 1740 г. Ето част от текста му:

...с общото съгласие на Синода... намерихме благословно за радостния празник и събор на преподобния и богоносен отец, свети Наум, чудотворец, който е до пределите на светата ни архиепископия, заради поголяма благодат и слава на същия храм и на светлата звезда на църквата, и поради много други обстоятелства, да се премести от 23 декември

[33] ***ВЕЛИМИРОВИЋ, Николај.*** Охридски пролог – за 23 декември, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/prolog/> [онлайн ресурс, посетен 1 август 2015].

[34] Вж. напр. ***НИКОЛОВА, Светлина***. Установяването на датите за честване на св. Наум Охридски и архиепископ Йоасаф. – сп. *Palaeobulgarica – Старобългаристика*, бр. 25, С., 2001., с. 8; ***ЛАВРОВ, Пётр.*** Цит. съч., с. 49.

[35] *Иоасаф II* (Ιωάσαφ Αχριδών) е охридски архиепископ между 1719 и 1745 г. Роден е ок. 1660 г. в Мосхопол. През 1706 г. е избран за преспански епископ, а през 1709 г. – за митрополит на Корча. (вж. ***СНЕГАРОВ, Иван***. История..., Т. 2, с. 52 и сл.).

[36] ***ИВАНОВ, Йордан***. Цит. съч., с. 310.

отсега нататък, на 20 юний („…να μετατέθη απο τὴν κγ' του δεκεμβρίου μηνος... εις το εξης κατα τὴν κ' ἡμέραν του ιουνιου μηνος"). Едно, защото сега е зима и сички, поради мъчнотиите от времето, си зимуват и никога не се наслаждават от светлия събор (πανηγύριν) на светията; друго, което е и най-главното, че празникът се случи до Бъдни вечер от Рождението на Спасителя ни. Поради тези обстоятелства секи християнин не склонява да отиде на поклонение на св. Наум…[37]

Този превод е предаден по документ №XXXVI, чийто оригинал вече не съществува. Приемайки го безкритично, лесно можем да решим, че датата на празнуване на преп. Наум Охридски е преместена през 1720 г. или 1740 г. (или на по-старата дата, но оповестена в по-късната). Анализирайки имената на митрополитите, подписали документа (или неговите преписи), и известните години на тяхното управление, Светлина Николова достига до извода, че 20 юни като дата на празнуване е установена доста по-рано. Изказва дори предположение, че още от времето на Константин Кавасила (13. век) са съществували и двете дати. Не намираме ясни основания за това, но е безспорно, че след 1740 г. преп. Наум Охридски се е празнувал и през юни, и през декември. В ръкописа със служба на преп. Наум Охридски в София (НБКМ №II А 7793, от 1690-1694 – вж. Прил. 2, ил. 27) наистина се отбелязва като дата 20 юни, но това, че той съдържа текст на Константин Кавасила (канон), не означава, че всичко е точно преписано от негово време. Това, че се използва там Богородичен канон (παρακλητικὸς κανώνας) на император Теодор II Ласкарис[38] (започващ от страница 11v), който е съвременник на Кавасила също не е достатъчно убедително.[39]

В Мосхополското издание на службата от 1742 г. богослужебното последование е предназначено за 20 юни, но се споменава и 23 декември. В Лайпцигското издание от 1761 г. липсва трети канон (т.е. свързан с други празници) и ясно се посочват двете дати, като изрично се определя кога кой канон да се пее – предпразничния за Рождество Христово или за Пресвета Богородица. Църковнославянските служби, за които се е знаело, но днес вече са изчезнали, са предназначени за празнуването на 23 декември. На Св. Гора преп. Наум се слави и на двете дати, поне в славянските манастири и келии. Във всеки случай, дори и самият архиепископ Иоасаф да не е установил пряко новата дата и да утвърждава една по-стара, но забравена традиция, безспорен е приносът му за нейното църковно легитимиране.[40]

---

[37] ***НИКОЛОВА, Светлина.*** Цит. съч., с. 9-10.

[38] *Теодор II Ласкарис* (Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις) – император на Никейската империя в периода от 1254 до 1258 г. Автор е на т. нар. „Голям Богородичен молебен канон" (или „Канон за избавление от всяка скръб и печал"), поместен в края на Октоиха.

[39] ***НИКОЛОВА, Светлина.*** За един непознат препис от службата на св. Наум Охридски. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. БАН, С., 1993, с. 54.

[40] ***НИКОЛОВА, Светлина***. Установяването на датите…, с. 26-30.

Съществува предположение, че 20 юни е датата на раждане на Наум, но за това няма никакви сериозни сведения.[41]

В едно съвременно гръцко издание на Службата на преп. Наум (водещо се трето, като първо е това от Мосхопол, 1740), не е посочена точна дата на вземането на решение за празнуване и на 20 юни, а се отбелязва само, че това е станало до май 1745 г. (т.е. до смъртта на архиепископ Иоасаф). Като подзаглавие е посочено, че „*възпяването е прехвърлено на 20 юли от 23 декември*“ („Ψαλλομένη τὴν Κ΄ Ἰουνίου ἐκ μεταθέσεως ἀπὸ τὴν ΚΓ΄Δεκεμβρίου“). Предишното (второ, от 1907 г.) издание обаче указва като дата само 23 декември.[42]

Днес в Гърция действително основното празнуване е на 20 юни, особено в храмовете, посветени на преп. Наум Охридски (напр. в района на Кастория и Флорина). Но едновременно с това в почти всички църковни календарчета в Гърция няма отбелязване на преподобния през юни, а на 23 декември почти винаги е записано *„Ναοὺμ θαυματ. φωτιστοῦ Βουλγαρίας“*, *„Ναοὺμ Βουλγαρίας“* или *„Ναοὺμ ἱεραποστ“* (*„Наум чудотворец, просветител български“*, *„Наум български“*, *„Наум равноапостол“*) – в Гърция всяка епархия и дори всеки по-голям манастир издават собствени църковни календарчета. Същото е и в официалния календар на Александрийската патриаршия, както и в календарите на Румънската патриаршия и на Албанската архиепископия.[43] В „Диптиси на Еладската църква“ (Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος)[44] липсва каквото и да е споменаване на преп. Наум. Но в календарчето, издавано от същото издателство, преподобният е отбелязан на 23 декември.

В руските календари и минеи изобщо отсъства – не само не се отбелязва преп. Наум Охридски, но не се празнува и денят на св. Седмочисленици.[45]

В България, Македония (БЮРМ) и Сърбия положението е съвсем различно – и на 20 юни, и на 23 декември в календарчетата на съответните църкви фигурира името на преп. Наум Охридски. В „Устава на БПЦ“ също са отбелязани особеностите на службите на тези две дати, съобразено с

---

[41] ***КАЛЕВ, Димитър.*** Преподобни Наум Охридски – богослужебна прослава. – сп. *Духовна култура*, бр. 12, С., 1990, с. 20.

[42] Вж. Ἡ Θεία καὶ Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου Ναοὺμ τοῦ Θαυματουργοῦ, τοῦ Φωτιστοῦ τῶν Βουλγάρων. Ἔκδοσις Γ΄. Ο Σταυρός, Ἀθῆναι, 1992, с. 13.

[43] Проучил съм над 50 календара от различни епархии и от различни години, затова не ги изброявам поотделно в използваната литература – поради големия брой и поради еднотипната информация в тях.

[44] Диптисите се издават всяка година от „Апостолската диакония на Еладската църква“ (Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος) и представляват официален Типик и календар на Св. Синод на Еладската православна църква, както и справочник с информация за всички други православни църкви.

[45] В момента в България се ползват почти изключително само издадени в Русия или Украйна минеи. При положение, че Българската православна църква от години не е издавала такива сборници, ясно е колко и как се празнуват българските просветители в страната.

честването на светителя. Например, ако 23 декември се случи в неделя, службата на преп. Наум „се изпуща“ [46].

В единствената посветена на преп. Наум и действаща църква в България (в София, ж.к. „Дружба“, вж. ил. 36), и на двете дати има архиерейска служба и се празнува храмов празник (вж. ил. 37).

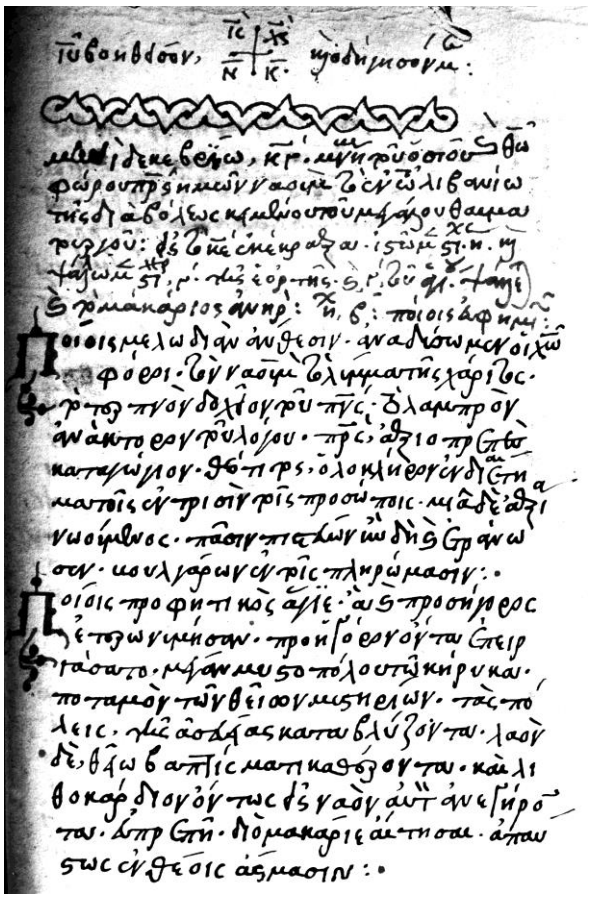
В България има още един храм, посветен на св. Наум Охридски – болничният параклис в двора на Многопрофилна болница за активно лечение по неврология и психиатрия „Свети Наум“ в София (ил. 39), но там няма богослужение. В днешна Гърция със сигурност са известни два храма, действащи – в селата Αρμενοχώρι край Флорина (ил. 38) и Κεφαλάρι край Кастория. В тях богослужението е на гръцки, ползват се съвременните издания на службата, издадена в Атина през 1992 г. Но това са райони заселени и досега с българи (днес наричани „славяноезични елини“ – σλαβόφωνοι έλληνες). Интересно е, че култът към местните светци се приема и от заселените преди век тук от Мала Азия понтийски гърци (лични наблюдения). Църкви, посветени на преп. Наум, има, разбира се и в БЮРМ, повечето нови. Мястото там край Охридското езеро (ил. 34 и 35), в което се покоят мощите на светеца и наричано „манастир“, всъщност е луксозен хотелски комплекс, а църквата е посветена на св. Архангели. Но има изградени храмове в Радишани (квартал на Скопие), в Попова Шапка (курорт в Шар планина), в Делчево (параклис-кръстилница), в Болно (село край Ресен), параклиси край Прилеп, Битоля, Велес. Край с. Хамзали (до Струмица) има манастир „Св. Климент и Наум Охридски“. Храм на Македонската православна църква, посветен на преп. Наум Охридски има и в гр. Хамилтън в Канада (щата Онтарио). Известен е и параклис, посветен на него, в днешна Унгария, в Мишколц. Като цяло храмовете, посветени на преп. Наум Охридски, са малко и са сравнително нови. Но в региона на най-голямото му почитане освен храмове, изобилстват и много икони и стенописи. Повече за тях ще се спрем в следващата глава, а някои снимки от храмове има в Приложение 3.

Преп. Наум е неизменна част и от св. Седмочисленици, а в България на тях са посветени поне 3 храма – църквата „Св. Седмочисленици“ в центъра на София, една от църквите в Годечкия манастир, а също и един от престолите в църквата на манастира „Седемте престола“. Споменава се за старинен параклис край село Дебръщица, Пазарджишко, но с името „Св. Седмопочетници“[47]. Не са известни храмове с тяхното име извън България.

[46] Типик или църковен устав за извършване еднообразно и чинно обществено богослужение в енорийските храмове на Българската православна църква. СИ, С., 1980, с. 150, 335-336.

[47] ***ЧЕШМЕДЖИЕВ, Димо***. Култът на свети Седмочисленици в средновековна България. – сп. *Slavica Slovaca*, бр. 1, Братислава, 2011, с. 32.

Преп. Наум Охридски е почитан много и на Света Гора. Там, в Зографския манастир, се съхранява най-старото житие на светеца. Има и много стенописи на Охридския чудотворец. Там е направен и един от първите преводи на службата на църковнославянски (виж по-долу за игумен Калистрат). Но в Света Гора е запазено и гръкоезичното почитане на Охридските светители. В манастира Дохиар се съхраняват ръкописи и старопечатни издания, собственост преди това на разположената близо до Карея килия Ягари (Ιάγαρις), с храм „Св. Архангели“. В нея някога е живял преп. Нектарий Битолски (Атонски) и дълго време тя явно е прислонявала монаси от района на днешна Македония. Тази килия е била в близки отношения с Дохиар и сега нейните ръкописи са в него. В ръкопис № 182 от стр. 261r до стр. 267v е преписана службата на преп. Наум за 23 декември. Текстът точно отговаря по съдържание на първото печатното издание от Мосхопол (1740) и вероятно е препис от него – в онези години не е било рядкост да се преписва и от отпечатък – когато изданието е било трудно за намиране или много скъпо. Но богослужебните последования ще разгледаме в следващите части.

Ил. 1. Страница 261r от ръкопис със служба на преп. Наум Охридски от келията Ягари, Света Гора Атонска

3. Служби и химнография

Култът към светиите предполага богослужебната им прослава и богослужебното им честване, за което е необходимо наличието на църковни служби. Известните до момента песенно-поетически произведения за преп. Наум Охридски по произход са свързани с гръкоезичната (византийска) практика за честване на светеца. Съществуват три отделни служби – редовна (за неговия календарен празник), панахис и параклис (молебен). Първите имат днес и свои славянски преводи. Службите са пряко свързани с появата и развитието на култа към св. Наум, датите на неговия празник, времето и мястото на създаване на житията и техните източници, отношението и взаимовръзката между житийните и поетичните текстове. Има хипотези за съществуването на старобългарска служба за светеца, създадена

www.tezaurliturgic.ro

в съответствие с неговото най-ранно житие, но засега няма открити доказателства.[48]

1.3.1. Служби, използващи двата канона на Константин Кавасила

Създаването на най-старата гръцка служба за преп. Наум Охридски е част от традицията да се поддържат култовете към местни светци в Охридско. Според Иван Снегаров началото на византийската химнография за преп. Наум е поставено от Теофилакт Охридски[49], но засега няма текстологични аргументи в полза на това твърдение. Най-ранните песенно-поетични произведения за охридския светец със сигурно авторство са създадени около 1255-1260 г. от тогавашния охридски архиепископ Константин Кавасила (1250-1263). На него принадлежи авторството на два канона (на първи и четвърти глас) с общ акростих *„Ναοὺμ τὸ λαιθὸν λῆμμα Θῦ αἰνέσω ὁ ἀρχιποιμὴν Βουλγάρων Κωνσταντῖνος ὁ Καβασίλας“ („Наум, Божията придобивка, ще хваля аз, пастиреначалникът на българите, Константин Кавасила“*), който започва от тропарите на първия канон и след IX песен продължава в тропарите на втория канон. Създаването на тази служба повечето изследователи свързват с написването на най-старото (и пространно) гръцко житие на светеца, чието авторство също се приписва на Кавасила.[50] Макар и посветени на успението на преп. Наум, каноните се основават на гръцките текстове за св. Кирил и Методий и учениците им и следват практиката подобни съчинения да възхваляват апостолската дейност на славянските първоучители и техните сподвижници. Няколкократно се споменават Кирил и Методий, Климент, а в девета песен се говори за четирима техни ученици (Климент, Наум, Ангеларий и Горазд).

Службата е засвидетелствана в два известни днес ръкописа:

- № 827 от Атинската народна библиотека (Codex Atheniensis 827), датиран 1646 г. Достъпен е в отдел „Ръкописи“ (Τμήμα Χειρογράφων) – вж. ил. 25).
- № II А 7793 от Националната библиотека „Св. Кирил и Методий“, датиран 1690/91–1694 г. Достъпен е в отдел „Документи“ (вж. ил. 27).

Пет старопечатни издания съдържат само службата за преп. Наум Охридски: Венеция, 1695 (прил. 2, ил. 28); Москопол, 1740; Виена, 1824; Смирна, 1859 (препечатка на първото Москополско издание); Атон, 1911. Две издания – от Москопол от 1742 г. (ил. 2) и Лайпцигското от 1861 г. – включват и други материали. Например, второто Москополско издание

[48] ***ЙОВЧЕВА, Мария***.Служби за Наум Охридски. – В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 3, Проф. Марин Дринов, С., 2003, с. 676.
[49] ***СНЕГАРОВ, Иван***. История... Т. 1, с. 270.
[50] ***ЙОВЧЕВА, Мария***. Цит. съч., с. 677.

включва седем служби – на светите 15 Тивериополски мъченици, св. Седмочисленици, св. Еразъм, св. Наум, св. Климент, св. Иоан Владимир и св. Никодим.

Съществуват и по-нови печатни издания, като например цитираното по-горе от Атина, от 1992 г. Макар всички гореизброени служби да имат за свой протограф Службата на Константин Кавасила от 13. век, между тях има сериозни различия, което предполага, че те не са ползвали посочените ръкописи, а някакви други, по-стари, вече изгубени такива. Споменатият по-горе славянски ръкопис от Белградската народна библиотека (изгубен през Втората световна война) също е превод на Кавасиловата служба.[51] Разполагаме със служба на преп. Наум Охридски и на албански език от един миней за декември, издадена през 1947 г. в Бостън, но вероятно преведена преди това.[52]

Известни са два съвременни славянски превода. Първият е на архимандрит Калистрат, игумен на Зографския манастир в началото на 20. век. Той превежда и службите на св. Климент Охридски и св. Седмочисленици, които са отпечатани в България – първата в София през 1901 г., а другата в Пловдив през 1903 г. Службата за св. Наум обаче не е издадена по негово време. Има съобщения за нейно издаване в Македония (БЮРМ), както и за неин превод на македонски книжовен език и публикация от игумена на манастира „Св. Наум“, но така и не можах да открия екземпляр от тези издания.[53] Копие или препис от превода на Калистрат не открихме и в библиотеката на Зографския манастир.

Следващ превод на службата на преп. Наум Охридски прави Левкийският епископ Партений, който я издава заедно със служби на другите св. Седмочисленици през 1958 г. Преводачът обяснява, че е превел службите на преп. Наум от гръцки, но не пояснява кой точно вариант е използвал. Епископ Партений дава две служби – една за 23 декември и една за 20 юни, първата е комбинирана с предпразненството на Рождество Христово, а втората е самостоятелна. Включено е и второто славянско житие на преподобни Наум, взето от сборника на Йордан Иванов. Партений Левкийски съобщава, че е познавал издаденият от П.А. Лавров славянски текст, но не

[51] ***ЙОВЧЕВА, Мария***. Цит. съч., с. 677.

[52] ***NOLI, Fan***. Kremtore e Kishës Orthodokse. Boston, 1947, с. 415 и сл.

[53] Вж. ***ГРОЗДАНОСКИ, Ратомир***. Свети Наум Охридски виден низ библиските цитати во Богослужбата за него. – В: 1100 години од упокојувањето на свети Наум Охридски. Канео, Охрид, 2011, с. 58-59. Проф. протодякон Гроздаоски съобщава в бележка под линия за някои издания на този превод, с обяснение: „Преписалъ ученикъ П. Калистратовъ, йеродякон Козма Зографский. Превод же съ Еллинскаго на Славянскомъ языкъ, тогожде йеромонаха Каллистрата Зографскаго, 1890 априла 15, в мръ Зографъ.“ Пак там се съобщава за македонските преводи – например на архимандрит Нектарий (игумен на манастира „Св. Наум“) – „Служба на свети Наум“, *Светоклиментово слово*, Охрид, 1998, с. 29-30. Не можах, обаче да открия въпросния текст, нито дори въпросния брой на алманаха. Показателно за „ценността“ на тези издания е, че проф. Ратомир Гроздаоски в своята статия за службата на преп. Наум ползва едно от Мосхополските издания (1742), както и превода на Левкийския епископ Партений, а не издадените в родината му.

го е използвал, защото е слаб и непълен. Пише и за друг църковнославянски превод, дело на свещеник Синесие Попович от Македония – *„преводачът знаел доста добре гръцки език, обаче въпреки това допуснал някои грешки“* и е превел само един от двата канона.[54] Именно преводът на епископ Партений се използва днес за основа в богослужението за празниците на преп. Наум Охридски в България, Сърбия и Св. Гора.

Авторството на каноните на преп. Наум Охридски е ясно. Но слабата писмена традиция на Службата затрудняват решаването на въпроса за авторството на песнопенията извън канона и реконструкцията на първоначалното ядро. Трудността се засилва и от специфичния език на песенната поезия, в която еднакви стилово-езикови средства се използват от различни творци. Освен това възможно е вариране в богослужението на едни и същи песнопения според различните кодекси, замяна на едни компоненти с други, добавяне на нови елементи.

Иван Снегаров смята, че автор на вечерните и утренните стихири е Димитър Хоматиан, позовавайки се на стила им – *„по-висок и стегнат, въображението… е по-пламенно и в тях блика сякаш неудържим патос, което не се забелязва в творенията на Константина Кавасила. Силата на емоциите и въображението, може би, се определя от характера на самия вид на песента, обаче стегнатият език показва, че стихирите не са произведение на Кавасиловото перо… Бурният прилив на чувства в тях тъкмо хармонира с холеричния темперамент на Хоматиана, какъвто го виждаме в писмото му до никейския патриарх Германа. Също така игривостта на образите и езиковият блясък твърде напомнят перото на Хоматиана.“*[55] Снегаров има предвид епитети като *„Изобилие на благодатта, приятен съд на Духа и светъл дворец на Словото“*, *„божествен Наум, неботайник и глашатай на православието“*, *„река на божествените тайнства“*, *„вместилище на добродетели“*, *„жилище на Св. Троица“*, *„творец на чудеса“*, *„богоносен всеблажен“*, *„подражател на апостолите, правило на архиереите, красота на преподобните“*[56] (в превода на епископ Партений тези изрази са малко по-различни). Но освен този анализ на стила и езика, няма други основания за тези предположения.

Иван Желев обаче смята, че и стиховете на вечернята, съответно цялата служба, е творение на Кавасила. Основание за това му дава употребата на едно *„неласкаво определение за българите“ – λιθοκαρδίους („каменосърдечен“)*, употребено и в първия канон, и във втори стих на „Господи,

[54] ***ПАРТЕНИЙ, Левк. епископ.*** Богослужебнаѧ послѣдованиѧ на все лѣто съ житіѧми свѧтыхъ равноапостолныхъ седмочисленныхъ славѧноболгарскихъ просвѣтителей. СИ, С., 1958, с. 17.

[55] ***СНЕГАРОВ, Иван.*** История… Т. 1, с. 279-280.

[56] Пак там, с. 280.

www.tezaurliturgic.ro

возвах“.[57] Но едва ли това определение може да е доказателство, а и едва ли то се отнася точно за българският народ, по-скоро е насочено изобщо към невярващите – в стихирата не се споменават нито „българи“, нито „мизийци“ – „λαοὺς δέ, θείῳ βαπτίσματι καθαίροντα· καὶ λιθοκαρδίους ὄντας, εἰς ναὸν αὐτοὺς ἀνεγείροντα εὐπρεπῆ, Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν“ (по превода на епископ Партений: **людѝ же божéственнымъ крещéнїемъ ѡ҃чищáющю, ѝ каменосердéчныхъ и̑хъ въ хрáмъ воздви́гшаго благолѣ́пный Хрїста̀ Бо́га на́шегѡ**[58] – *„хората с божествено кръщение очисти и тях, каменосърдечните в храм благолепен въздигна, Христос Бога наш“*). Спорно е и дали такъв голям обем химнографски произведения е бил необходим в богослужебната практика по онова време, тъй като малката вечерня едва навлиза в богослужението и то само манастирите и само за големи празници. Освен това, някои от стихирите са адаптация на общите за преподобен, употребявани при липса на песнопения за даден конкретен светец. Неустановената им позиция в различните преписи и издания показва, че са добавяни от покъсни книжовници, за да бъде попълнен целият необходим състав на службата.

Определено не можем да обвиним Константин Кавасила в лошо отношение към българите – и в акростиха той гордо се нарича български архиепископ, и в самите текстове изрично пояснява и потвърждава ролята на преподобния и връзката му с българския народ. Във втори стих на четвърта песен от канона наистина се пее и „τῶν Βουλγάρων ἄγροικον, ἐδίδαξας λαόν“ *(„дивия български народ си учил“)*, но едва ли това е писано с лошо чувство. Преп. Наум е възпяван с изрази като „ο Βουλγάρων κεκλήρωσαι τὸ κλῖμα“ – *(„На българите наследи земята“* – втори канон, 3 песен, 1 стих), „Βουλγάρων δὲ γένος διὰ σοῦ, ἀνήγειρεν ὁ Κύριος“ (*„Българският род чрез тебе въздигна Господ“* – втори канон, 3 песен, 3 стих), „Βουλγάρους τε, σὺν Μεθοδίῳ, αὖθις ἐφώτισας“ (*„Българите, заедно с Методий, пак просвети“* – шеста песен, 4-и стих), „εἰς τὴν γῆν γάρ, τῶν Βουλγάρων ἐξέδραμεν ἅπασαν, ὁ θεῖός σου φθόγγος, καὶ περάτων μέχρι τὰ σὰ ῥήματα“ (*„защото божественият ти глас се разнесе по цялата земя на българите и отвъд границите твоите речи“* – втори канон, шеста песен, 1-и стих). Националистични забежки и необосновани промени в текста започват да се правят едва в ново време (виж по-долу разделът за тропарите).

Имайки предвид известните досега източници и на базата на три основни критерия (структура и състав, включено житие за светеца и химно-

[57] ***ЖЕЛЕВ, Иван***. Животописни сведения за свети Кирил и Методий и учениците им от гръцките служби за тях. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. Т. 1. СИ, С., 1989, с. 205.

[58] ***ПАРТЕНИЙ, Левк. епископ***. Цит. съч., с. 203, 230.

графско обкръжение, зависещо от датата на празнуване), могат да се очертаят четири редакции на службата на преп. Наум Охридски.[59]

- **Първата редакция** е в Атинския ръкопис (Codex Atheniensis 827) и в нея е първоначалната дата на празника – 23 декември. Съчетава се с предпразнични песнопения за Рождество Христово. Съдържа малка вечерня с три стихири на „Господи, возвах“ и слава на стиховните, велика вечерня с две поредици стихири на „Господи, возвах“ и слава, двата канона на Константин Кавасила, седален след трета песен, кондак, икос и житие след шеста песен. Преписът е непълен и прекъсва след девета песен на канона, освен това и вътре също има липсващи страници. В края на ръкописа (от 25-и до 47-и лист) е Пространното гръцко житие на преп. Наум, също смятано за писано от Кавасила (виж по-горе).
- **Втората редакция** е отразена в изданията от 1695 г. (Венеция), 1740 г. (Москопол) – под дата 23 декември, и в изданието от 1859 г. (Смирна). Всъщност последното повтаря службата от 1740 г., само житието на преп. Наум е изнесено в началото, а и липсва дата за празнуването. И тук последованията за св. Наум се намират в богослужебното обкръжение на песнопенията за предпразненството на Рождество Христово. Разликата с първата редакция е в по-голямото количество химнографски текстове за преподобния – литийни стихири на великата вечерня и три седални преди канона, два светилни и утринни хвалитни стихири със слава. Появява се и друго гръцко житие, съкратен вариант на Пространното.
- **Третата редакция** се намира в Москополското издание от 1742 г. и в Софийския препис (НБКМ № II А 7793) под дата 20 юни. Тук изпъква по-големият обем песнопения за св. Наум, като и стиховните стихири на малката вечерня са посветени на него (обяснимо е – не е предпразненство на голям празник). В останалата си част службата изцяло съответства по състав и структу-

ΜΗΝΙΟΥΝΙΩ Κ.

ΜΝΗΜΗ ΝΕΠΤΕΛΟΥΜΕΝ
Τῦ ὁσίου καὶ Θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν

ΝΑΟΥΜ

ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΤΟΥ Β'ΝΤΗ ΛΙΒΑΝΙΣΚΩ ΔΙΑΒΟΛΕΩΣ
Κεκμενου.

Αὕτη ἡ ἀκολυθία τῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τῦ θαυματουργῦ ψάλλεται καὶ τῇ κγ: Τῦ Δεκεμβρίου μηνὸς ἐν τῇ μνήμῃ αὐτοῦ:

Ἰστέον ὅμως, ὅτι τῇ κγ: τῦ Δεκεμβρίου μηνὸς, ἐν τῷ μικρῷ Ἑσπερινῷ ψάλλομεν Ἀναβοήχ: προοίμιον, ὁμοίως καὶ τὰ θεοτοκία πάντα προσόρτια. καὶ αρῶτον Κανὼνα, ἐχὶ τῆς Θεοτόκυ, ἀλλὰ προεόρτιον. τὸ Κύριε ἐκέκραξα, καὶ Κατάβασιας τῆς ἑορτῆς.

Ἐν τῷ μικρῷ Ἑσπερινῷ, ἰσωμεν ϛ'. δ'. καὶ ψάλλομεν. στιχηρὰ Προσόμοια τῦ Ἁγίυ ηχος, δ'.

Ὁ ὄντως ὑψίστου κλητὴς

Ὁ Ν χαρισμάτων ἐνθέων πεπληρωμένος, Ναοὺμ τὸν θαυμάσιον, δεῦτε πιστοὶ δυσεβῶς, νῦν συνελθόντες τιμήσωμεν. ὠδαῖς καὶ ὕμνοις, καὶ ἀφηνίαις ὅπως προσάδοντες. Χαίροις ὁ τῇ χάριτι τῦ Θεῦ Πυθόμενος, ὡς σαγάνη τὸ Κυρίου σπόρον Μυσίας. καὶ παλαμῶντας τὰς ψυχὰς. καὶ τὰς πίστεως σπείρας τὰ δόγματα, τῶν τε πλάνων αἱρέσεις, ἀσεβείας πανσθένησε.

Ὦ Μαθητὰ τῦ Κυρίου σὺ ὁ ζῆλον, ἄρτι μιμούμενος Ναοὺμ μακάριε, Πατρίδα γονεῖς οἰκίαν τε, καὶ τὸν προσκαίρων, περιττῶν ἀπάντων τῶν ἡδυσάθειαν, προθύμως ἀρνήσω κατηκολούθησας, ζήσαντι Πνεύματι Ὁσίᾳ, Κυρίῳ θεῷ, καὶ Μεθοδίῳ αὐδεῖ θεοφόρῳ, τοῖς Βλαχόφωνοι σοφοῖς Κήρυξι. μεθ' ὧν καὶ εὗρες πλουσίαν αὐτίδοσιν, παρ' αὐτῦ τῦ Δεσπότυ, καὶ σωτῆρος ἡμῶν τυχὼν ἡμῶν.

Ил. 2. Първа страница на службата на преп. Наум от Москополското издание от 1742 г.

[59] ***НИКОЛОВА, Светлина***. За един непознат препис от службата…, с. 38-39; ***ЙОВЧЕВА, Мария***. Цит. съч., с. 678.

www.tezaurliturgic.ro

ра на втората редакция. Песнопенията за преподобния са допълнени от Богородичния канон на император Теодор II Ласкарис, използван и при други чествания за оформяне на важни служби само за един празник.

- **Четвъртата редакция**, засвидетелствана в изданието от 1761 г. (Лайпциг), е всъщност силно съкратен вариант на третата – отсъстват малката вечерня, трети канон и житието след шеста песен. Но още от заглавието личи, че съставителят е познавал и редакциите с Богородичен канон и с предпразничния канон за Рождество Христово, разграничавайки ги в зависимост от датата на честване (виж по-долу).[60]

Разликите в текстовете на отделните редакции могат да се видят също още от различните заглавия. Атинският ръкопис има заглавие и начало (вж. и Приложение 2): *„Μηνὶ δεκεμβρίῳ κγ'. Μνημὴ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Ἐν τῷ μικρῷ ἑσπερινῷ. Στιχηρὰ προσόμοια. Ἦχος δ'. Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθεῖς.“*[61] Изданията от 1695 г. и 1740 г. съвпадат напълно по състав и текст, като дори инициалите, с които започва всяко песнопение, са идентични. Те имат и еднакво начало: *„Μηνὶ δεκεμβρίῳ κγ' τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Ἐν τῷ μικρῷ ἑσπερινῷ ἱστῶμεν στιχ. δ' καὶ ψάλλομεν στιχηρὰ προσόμοια τοῦ Ἁγίου, ἦχος δ'. Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθείς.“* Освен това и двете издания имат титулна страница със заглавие: *„Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου“* (вж. Приложение 2). Изданието от 1742 г. включва няколко служби, тази на преп. Наум Охридски е в средата и заглавната страница започва с: *„Μηνὶ ἰουνίῳ κ' μνήμην ἐπιτελοῦμεω τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Ἅυτη ἡ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ ψάλλεται καὶ τῇ κγ' τοῦ δεκεμβρίου μηνὸς ἐν τῇ μνήμη αὐτοῦ ἱστέον ὅμως ὅτι τῇ κγ' τοῦ δεκεμβρίου μηνὸς ἐν τῷ μικρῷ ἑσπερινῷ ψάλλομεν ἀποστίχον προεόρτιον ὁμοίος καὶ τὰ θεοτόνια πάντα προεόρτια καὶ πρῶτον κανόνα, οὐχὶ τῆς θεοτόκου ἀλλὰ προεόρτιον τὸ κύμαθι θαλάσης καὶ καταβασίας τῆς ἑορτῆς. Ἐν τῷ μικρῷ ἑσπερινῷ ἱστῶμεν στχ. δ' καὶ ψάλλομεν στιχηρὰ προσόμοια τοῦ ἁγίου, ἦχος δ': ὁ ἐξ ὑψίστου κληθείς“*. Заглавието на Лайпцигското издание (1761) е: *„Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ. Ἰστέον ὅτι αὕτη ἡ ἀκολουθία δὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ ψάλλεται, τῇ κγ' τοῦ δεκεμβρίου μηνὸς ἐν τῇ μνήμη αὐτοῦ, καὶ τῇ κ' τοῦ ἰουνίου, καὶ τῇ μὲν κγ' πρῶτος κανὼν ὁ προεόρτιος, τῇ δὲ κ' τῆς θεοτόκου ψάλλεται.“* Смирненското издание (1859) е озаглавено: *„Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ. Ἐν τῷ μικρῷ*

[60] ***НИКОЛОВА, Светлина***. За един непознат препис от службата…, с. 39.
[61] Вж. и ***ДУЙЧЕВ, Иван***. Цит. съч., с. 271.

www.tezaurliturgic.ro

ἑσπερινῷ ἱστῶμεν στίχ. δ', καὶ ψάλλομεν στιχηρὰ προσόμοια τοῦ Ἁγίου. Ἦχος δ'. Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθείς."[62]

Службите от първите две редакции са предназначени за 23 декември и съдържат трети канон – за предпразненството на Рождество Христово. Но в Атинския ръкопис този канон е различен от представените в печатните издания и това също го отделя като самостоятелен тип. Паримиите са включени и в ръкописите, и в повечето печатни издания. Но например Софийският препис размества местата на второто и третото старозаветно четиво. В НБКМ № II А 7793 липсва също вторият тропар от седма песен на втория канон на Кавасила, който присъства в Атинския препис, както и в печатните издания. Това също показва, че за печатните служби не е използван намиращият се сега в София ръкопис. С едно изключение – очевидно е, че издателите от Москопол са използвали като източник Венецианското издание (1695) за първото свое (1740) на службата на преп. Наум Охридски. Но защо само след две години, в сборното издание със служби от 1742 г., използват друг източник, не е ясно. Вероятно това е бил Софийският ръкопис, който тогава е бил в Охрид и който вероятно са сметнали за по-авторитетен. Разликите са незначителни – паримиите са били добре известни и не е проблем да бъдат изпуснати. Същото важи и за евангелското четиво за утрената. Липсващите в ръкописа богородични тропари също са добре известни и не е проблем да се отпечатат. А гореспоменатият стих от седма песен на втория канон на Кавасила е попълнен от публикацията от 1740 г. Едно от обясненията за използване при второто издание на Софийския ръкопис е това, че той е предназначен за 20 юни и втората група стихири за малката вечерня е посветена специално на преп. Наум, докато по обясними причини в изданията и преписите за 23 декември там са стихири, свързани с предпразненството на Рождество Христово. Т.е. двата известни днес ръкописа (Атинският и Софийският) са носители на различни богослужебни традиции, обусловени от различните дати на честване и съответно от различните съпътстващи празници.[63]

Църковнославянският превод на Службата за преп. Наум Охридски от Белградския препис (познат ни само от публикацията на П. А. Лавров) не съответства пряко на нито една гръцка редакция. По дата (23 декември) и композиционни особености стои по-близо до втората редакция. В състава на стихирите се наблюдават редица разлики, а някои от позициите са с намален брой песнопения (стихири и седални). Не е много ясно с протографа на кое от издание има по-голяма близост. Всъщност изобщо не е ясен източникът на П. А. Лавров, тъй като в публикацията отсъства каквото и да е

[62] ***НИКОЛОВА, Светлина.*** За един непознат препис от службата…, с. 40.
[63] Пак там, с. 52.

www.tezaurliturgic.ro

споменаване на това – директно е публикуван текстът на службата без обяснение откъде е взет.[64]

Независимо от различните източници може да се открои стабилното ядро на Службата на Кавасила за преп. Наум Охридски – от едни и същи песнопения, на една и съща позиция във всички преписи и издания:

- Трите стихири (на втори глас) и славата (на шести глас) на „Господи, возвах“;
- Двете стиховни (на четвърти глас) и тропарът на светеца от великата вечерня (в Атинския ръкопис липсват страници между Паримиите и Каноните, така че и тропарът отсъства);
- Двата канона на Константин Кавасила със седалния след трета песен, кондака и икоса;
- Трите утринни хвалитни стихири със славата (макар да отсъстват в Атинския ръкопис, поради липса на страници, както споменах).

Този състав представя основните елементи на композиционната схема на ранните служби по принцип, затова е много вероятно да отразява първичното ядро на Службата за преп. Наум.[65]

3.2. Други богослужебни последования

3.2.1. Панахис

Както стана дума по-горе, освен редовната служба за преп. Наум Охридски, съществува и панахис, предназначен за изпълнение около неговия гроб в манастира „Св. Наум“. Поместен е в две от посочените по-горе издания – тези от 1695 г. (Венеция) и 1740 г. (Мосхопол). Съществува и превод на църковнославянски на този панахис. Има акростих – *„ὑμνῶ σε Ναοὺμ τὸ κλέος Βουλγαρίας Γρηγόριος“* и за негов автор се смята охридският архиепископ Григорий[66] – вж. Прил. 2, ил. 29. Текстът е свидетелство, че по това време вече е силно развит култът към мощите на преп. Наум и те са източник на чудеса и изцеления.[67]

3.2.2. Новогръцка молебна служба за преп. Наум

Известна е и една анонимна служба (параклис, молебен) за преп. Наум Охридски, създадена около 1800 г. Композиционно тя отговаря на утвърдените правила – има канон (на осми глас, с акростих *„πότω τὸ θεῖον λείψανον Ναοὺμ σέβω“*), тропари след трета и осма песен, специални анти-

[64] ***ЛАВРОВЪ, Пётр.*** Цит. съч., с. 7 и сл.
[65] ***ЙОВЧЕВА, Мария.*** Цит. съч., с. 679.
[66] *Григорий* (Γρηγόριος) е бил Охридски архиепископ в периода 1317-1334 г., при император Андроник Старши (вж. ***СНЕГАРОВ, Иван.*** История... Т. 1, с. 213).
[67] ***ЙОВЧЕВА, Мария.*** Цит. съч., с. 679.

фони след шеста песен и поредица стихири след канона. Богородичните са заети от други канони. Текстът е добавен като ръкописно приложение към изданието на Бератската (или Венецианска) служба за св. Седмочисленици.[68]

3.3. Служба на Иоан Хармосин Охридски

Съвсем наскоро в научните среди стана известен един нотиран славянски музикален ръкопис от 19. век (вероятно от 60-те години или началото на 70-те), съхраняван в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) под № 1458. Ръкописът, озаглавен „Месечникъ“, представлява минеен стихирар за месеците от септември до януари. На страниците със службата за 23 декември, освен песнопенията за Предпразненството на Рождество Христово и за светите Десет мъченици от остров Крит, има поместени и четири песнопения за преп. Наум. Текстът е нотиран по Хрисантовата нотация и най-вероятно е дело на Иоан Хармосин Охридски, дискретно изписал инициалите си в началото. Иоан Хармосин е псевдоним на Иван Генадиев – възрожденски богослов, композитор и църковен певец от Охрид. Роден е около 1830 г. Баща му, бивш свещеник, приема монашество и по-късно е известен като Генадий, митрополит на Дебър и Велес. Самият Иоан е учил в Атинския университет, а късните си години прекарва в Пловдив като учител, секретар на митрополията и псалт.[69]

Заглавието на службата е: **Въ кг’. Предпразд҃ Рожд. Хр҃істо́ва: и҆ ст҃ыхъ десмтѝ мч҃никъ, и҃же въ Крите҃. ѿпѹ҆ст҃ ст҃ы́хъ, мч҃ницы твои҃, и҆ предпразд҃, Гото́вимъ ви҆Ѳлее́ме. Въ то́йже де́нь Представле́нїе Препо҃д Отца҃ на́шегѡ Наѹ́ма О҆хридскагѡ Просвѣти́телѧ Слове́нскагѡ. ѿпѹ҆ст҃, Свѣтил҃, Стх҃ри и҆ Сла́ва Св. Наѹ́мѹ҆ сочини́шасѧ первообра́зно ѿ І.Х.** (виж Прил. 2, ил. 32).

В тропара на отпуст, на глас 4-и (с хроматична повреда за 2-и глас на Ди, подобен „Скоро предвари…“), преп. Наум е възпят като наставник на българите и просветител на всички славянски народи (**Болгаровъ наставниче и всехъ Словенскихъ племенъ вери православнаѧ сый проповедникъ великъ**… – вж. ил. 32), като нов велик апостол, който, подвизавайки се добре, сега се радва с безплътните ликове (хорове). По-нататък е даден Светилен на утрената на втори глас (подобен – „Со ученики…“). Тук преп. Наум е

[68] ***ЙОВЧЕВА, Мария.*** Цит. съч., с. 679.

[69] ***ХЪРКОВ, Стефан.*** Цит. съч., с. 432 и сл. ***РИСТЕСКИ, Гоце***. Непозната служба за свети Наум Охридски од Јоан Хармосин Охридски. – сп. *Премин*, бр. 85-86, Скопие, 2013, с. 57 и сл.

Стефан Хърков публикува само част от песнопенията (Славата на 5-и глас), докато Гоце Ристески публикува цялата служба за преп. Наум, разчетена и нотирана. Със самия оригинал на ръкопис НБКМ №1458 не можах да се запозная лично, тъй като е недостъпен – постъпил в библиотеката още през 1931 г, той все още се „обработва“ от доц. Елена Узунова и стои не в хранилището, а в личното ѝ бюро.

www.tezaurliturgic.ro

възпят като този, който с мрежата на православната вяра е уловил множество славянски риби (Мрежею оуловилъ єси православнаѧ вѣри рибахъ словенскыхъ множество), избавяйки ги от *„морето на многобожието“*, и като равноапостолен е изповядал Светата Троица. Затова е възпят с *„гласове немълчаливи“*. Следва стихирата на Предпразненството, светилен, хвалитни стихири. Следват две стихири, в първата от която (на втори глас, подобен „Егда от древа“) преп. Наум е възпят като този, който е запазил своя дом чист (Домъ ты показалъ єси чистъ дХУ пресвѧтомУ НаУме…), който е очистил тялото си с огнено въздържание, пост и бдение, затова е приел от Бога дар на изцеление. След това авторът моли светителя да запази и ония, които празнуват неговия спомен и го възпяват. Втората стихира е за светата му обител, която се явява като светла звезда, прогонваща мрака и тъмнината с неговите чудеса. И отново авторът се обръща към преподобния да запази празнуващите го и в деня на Страшния съд, да ги избави от вечни мъки. В последната стихира е възпят Охрид, като *„някогашен велик град на великите и славни Славянски Архиепископи“*, който днес страда от гръцките гонения. След това Иоан моли блажения Наум да измоли мир от Бога, като наш застъпник да смири бурите в Църквата и да ни даде утеха. Накрая, в Славата (на глас пети; Нaста солнца свѣтлѣйшїй праздникъ богоноснагѡ отца НаУма…), авторът възпява преп. Наум като бодър защитник на охридчани, мъдър мизийски просветител, приел благодатта от св. Климент, както Елисей от Илия. По-нататък е възпят като български просветител и топъл застъпник на град Охрид и цяла Македония. Видна е голямата актуалност (за ония години) на поетичния израз – жалбата е за освобождаване от жестоката фанариотска власт и създаване на национална църква.[70] Този етнофилетизъм, който обаче е продиктуван от обстоятелствата на времето, днес за съжаление продължава да нанася рани на православната църква в БЮРМ. Актуалността на текста подсказва, че е много вероятно това да е авторско произведение на Иоан Хармосин и като текст, не само като музика. От другата страна това го прави неактуално за изпълнение днес у нас – за разлика от песнопенията на базата на творчеството на Кавасила, които са актуални за всички времена.

3.4. Тропар и съвременни песнопения

Тропарът (τροπάριον) е основен музикално-поетичен жанр от църковната химнография, съществен елемент от православното богослужение. Представлява кратко песнопение, в което се разказва за събитието или светеца, които се честват при съответното богослужение. Тропарът, посветен

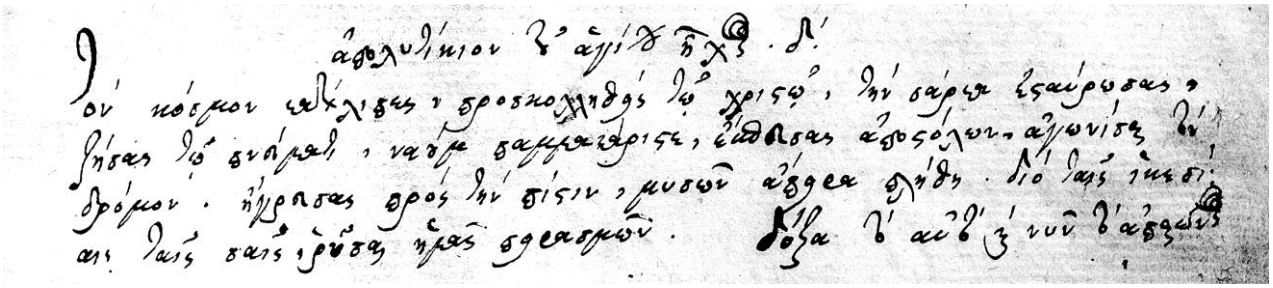
[70] ***РИСТЕСКИ, Гоце.*** Цит. съч., с.58-59.

www.tezaurliturgic.ro

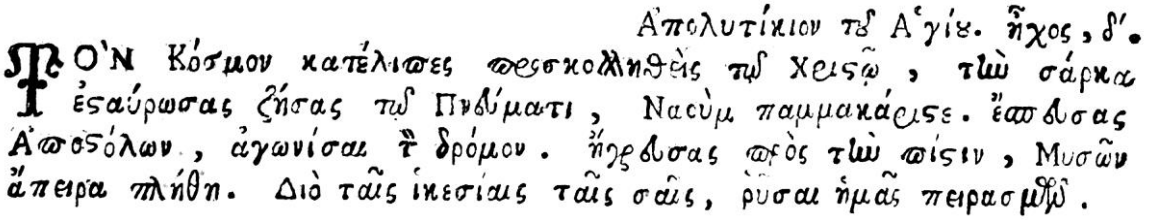
на светеца (ἀπολυτίκιον), разкрива особеностите на подвига му, прославя неговия живот и святост. Най-често използваме този термин за отпустителния тропар на светеца.[71] Кондакът (κοντάκιον) възпява същото събитие или свято лице, допълвайки и развивайки основната тема на тропара. Днес обикновено в богослужението се пропуска изпълнението на целия канон на светеца или празнуваното събитие и се изпълняват само съответните тропар и кондак.[72]

Тропарът на св. Наум е на глас 4-и и на гръцки език още в първите печатни издания, както и в Софийския ръкопис е установен единен – без различия във версиите, освен минимални разлики в пунктуацията:

Τὸν Κόσμον κατέλιπες προσκολληθεὶς τῷ Χριστῷ, τὴν σάρκα ἐσταύρωσας ζήσας τῷ Πνεύματι, Ναοὺμ παμμακάριστε, ἔσπευσας Ἀποστόλων, ἀγωνῆσαι τὸν δρόμον, ἤγρευσας πρὸς τὴν πίστιν, Μυσῶν ἄπειρα πληθη. Διὸ ταῖς ἱκεσίαις ταῖς σαῖς, ῥῦσαι ἡμᾶς πειρασμῶν.[73]

Ил. 3. Тропарът на преп. Наум Охридски от Софийския ръкопис (НБКМ № II А 7793)

Ἀπολυτίκιον τῷ Ἁγίῳ. ἦχος, δ'.
Τὸν Κόσμον κατέλιπες προσκολληθεὶς τῷ Χριστῷ, τὴν σάρκα ἐσταύρωσας ζήσας τῷ Πνεύματι, Ναοὺμ παμμακάριστε. ἔσπευσας Ἀποστόλων, ἀγωνίσαι τὸν δρόμον. ἤγρευσας πρὸς τὴν πίστιν, Μυσῶν ἄπειρα πλήθη. Διὸ ταῖς ἱκεσίαις ταῖς σαῖς, ῥῦσαι ἡμᾶς πειρασμῶν.

Ил. 4. Тропарът на преп. Наум Охридски от Мосхополското издание, 1742 г.

В славянския превод, представен от П. А. Лавров[74], е предаден следният вариант:

---

[71] Вж. и ***АВКСЕНТИЙ, архим.*** Литургика. Ч. 2. Пловдив, 2007, с. 17-18.

[72] Пак там, с. 18-19.

[73] Един възможен превод на български: *„Света оставил, привързал се към Христа, плътта разпънал си и си живял духовно, Науме вселаженни, потрудил се да се подвизаваш в пътя на апостолите, привел си към вярата, огромно множество мизийци. Затова с твоите молитви избави ни от изкушения.“*

[74] ***ЛАВРОВЪ, Пётр***. Цит. съч., с. 13.

Тропарь, глас д.

Мирь поставилъ еси, прилепися Христу, плодъ распятъ, поживе духомъ, наумe всеблажене, потщался еси, апкою подвизалъ еси стезю, оуловилъ еси вѣрѣхъ христовѣ неисказано. Тѣмже молитвами твоими избави насъ ѿ напасти.

Очевидно преводът не е буквален, макар да има сходства. Отсъстват отсъстват думи и изрази от тропара като „мизийците“ и „огромните множества от Мизия“, например, и не е ясно кого е уловил към вярата преп. Наум. Но няма да се спираме повече на този вариант, тъй като, както стана дума по-горе, не знаем откъде всъщност е взел тази служба Лавров, съответно не можем да установим негова ли е грешката или на славянския преводач, чиято служба е ползвал.

Какъв е бил наистина преводът на Калистрат Зографски също не можем да установим със сигурност – неговият текст не намерихме в манастира, а ръкописите са изчезнали. Гоце Ристески предава един вариант, взет от ръкопис от Бигорския манастир от 1904 г.:

Тропа́рь, гла́съ д. Мїрь ѡстáвїлъ є҆сѝ, прилѣпи́вся Хрⷭ҇ту. пло́ть распя́лъ є҆сѝ, дх҃омъ пожи́въ, наꙋ́ме преблаже́нне. потщя́лъсѧ є҆сѝ а҆по́столшвъ по҃визáтисѧ тече́нїю. оꙋ҆лови́лъ є҆сѝ въ вѣрꙋ́ ми́сїйскаѧ неизчи́сленнаѧ мно́жества. тѣ́мже моли́твами твои́ми, ѿ и҆скꙋше́нїй и҆зба́ви на́съ.[75]

Въпреки очевидното отстъпление от някои правописни правила на църковнославянския език на места, видимо е, че този превод е по-адекватен на гръцкия оригинал, по-буквален и без нововъведения и необосновани промени. Но и тук, за съжаление, не е ясно кой наистина е превел този текст и къде е оригиналният протограф.

При преводите на епископ Партений обаче знаем кой е преводачът. Странното тук е друго – защо например в двете служби за преп. Наум Охридски този тропар е публикуван в два различни варианта. В службата за 23 декември е поместено:

Мїръ остáвилъ єсѝ, прилепи́вся Хрїстꙋ́.* Плоть распя́лъ єсѝ, пожи́въ дꙋ́хꙋ,* Наꙋ́ме всеблаже́нне.* Потщя́лся єсѝ апо́столскимъ подвиза́тися тече́нїемъ* и уловúлъ єсѝ къ вѣ́рѣ бо́лгарскаѧ неисчи́слнаѧ мнѡ́жества.* Тѣ́мже моли́твами твои́ми* и҆зба́ви на́съ отъ искꙋше́нїй![76]

[75] ***РИСТЕСКИ, Гоце.*** Цит. съч., с. 55.
[76] ***ПАРТЕНИЙ, Левк. епископ.*** Цит. съч., с. 208.

www.tezaurliturgic.ro

А в службата за 20 юни имаме:

Мїръ остáвилъ єсѝ, прилепи́вся Хрїстý.* Плоть распáлъ єсѝ, пожи́въ дýхъ,* Наýме всеблажéнне.* Потщáлся єсѝ апóстолскимъ подвизáтися теченїемъ* и уловúлъ єсѝ къ вѣ́рѣ бóлгарскаѧ безчúсленнаѧ мнóжества.* Сегѡ̀ рáди молúтвами твоúми* ѝзбáвлáй насъ отъ искýшенїй![77]

Отстъпленията от ортографичните правила са очевидни, но обясними – така текстът е по-лесно четивен. Едва ли можем да обвиним точно Левкийския епископ Партений в непознаване на правописа на църковнославянския език. Но е абсолютно необяснима разликата в края на тропарите – смяната на **неисчéтнаѧ** с **безчúсленнаѧ, тѣ́мже** със **сегѡ̀ рáди** и т.н. Разликите не са свързани с различно празнуване на двете дати. От друга страна създават проблеми при редовното празнуване на преп. Наум Охридски – научили единият вариант на песнопението, певците се объркват когато след няколко месеца срещнат друг вариант на текста. Още по-странни са разликите в новите издания на Часослова – там също между тропарите за двете дати са дадени различни варианти. Парадоксалното е, че те не повтарят директно разликите, направени от еп. Партений. Например в издание на Часослова с благословията на Светия Синод от 1996 г. за дата 20 юни е даден:

Мíръ ѡ҃стáвилъ є҆сѝ, прилѣпи́вся Хр҃тý, плóть распáлъ є҆сѝ, пожи́въ дýхомъ, Наýме всеблажéнне: потщáлся є҆сѝ, подвизáтися въ пýть апóстолшвъ, оу҆ловúлъ є҆сѝ въ вѣ́рý мѵ҃сі҃йцевъ безчúсленнаѧ мнóжества. Тѣ́мже молúтвами твоúми ѝзбáви нáсъ ѿ҃ ѝскýшенїй.[78]

А за дата 23 декември намираме:

Мíръ ѡ҃стáвилъ є҆сѝ, прилѣпи́вся Хр҃тý, плóть распáлъ є҆сѝ, пожи́въ дýхъ, Наýме всеблажéнне. Потщáлся же є҆сѝ апóстолскимъ подвизáтися теченїемъ ѝ оу҆ловúлъ є҆сѝ къ вѣ́рѣ болгáръ безчúсленнаѧ мнóжества.* Сегѡ̀ рáди молúтвами твоúми ѝзбáвлáй насъ ѿ҃ ѝскýшенїй.[79]

В Часослова от 1982 г. е даден тропар само за 20 юни. По-сериозната разлика в горните преводи е подмяната на определението „мизийски“ с „български“. Това важи за цялата служба – почти навсякъде, където в оригиналния Кавасилов текст е използвана „Мизия“ или „мизи“ или „мизийски“ епископ Партений Левкийски е подменил думите съответно с „Бълга-

[77] ***ПАРТЕНИЙ, Левк. епископ.*** Цит. съч., с. 234-235.
[78] Часослов. СИ, С., 1996, с. 253.
[79] Пак там, с. 237.

рия“, „българи“, „български“. Предполагам с патриотични мотиви. Но не можем да обвиним Константин Кавасила в лошо отношение към българите, тъй като в неговия текст не по-рядко се среща и определението „български“ или „България“. В пълния вариант на Службата коренът *βουλγάρ-* се използва 17 пъти, докато *μυσία-* едва 7 пъти. Има случай в един и същ стих да се срещат и двете, и всъщност само тогава епископ Партений използва и думата *„мизийски“*.[80] Както стана дума по-горе, в ония времена двата термина са били взаимнозаменяеми. И днес под „Мизия“ разбираме Северна България, а не някаква римска провинция. Така че едва ли Кавасила е ползвал това понятие с някаква националистична цел или пренебрежително. По-скоро е стилистичен похват, за да се избегнат многобройни повторения. Докато подмяната и промяната на оригиналния текст в нашия случай има основания за обвинения в етнофилетизъм и национализъм.

Тези националистични редакции стават още по-странни например в тропара на албански език, където определението „мизийски“ е сменено с „македонски“.[81] За сравнение – в македонския вариант (от БЮРМ) на тропара си стои оригиналното „мизийски“:

Соединувајќи се со Христа, си го оставил светот; живеејќи со дух, телото си го распнал, преблажен Науме. Си се стремел како апостолите да се подвизуваши безбројно мизијско множество во верата си вовел. Така и нас со твоите молитви избави нè од искушенија.[82]

Сръбският вариант също използва думата „мизийски“:

Оставио си свет, свеблажени Науме, и прилепио си се Христу, тело си распео, живећи по духу. Похитао си да се подвизаваш на апостолском путу. У веру си уловио мизијска неизмерна мноштва. Зато и нас, избави од искушења, молитавама твојим.[83]

Но съществува църковнославянска версия, подготвена от сръбския монах Герман и достъпна в интернет.[84] Там вариантът на тропара е с подмяна на „мизийски“ със „славянски“:

---

[80] Срв. напр. стихирата *„Τὰ Μυσῶν γένη πρότερον, πλάνῃ Πάτερ προκείμενα, καὶ Βουλγάρων ἅπαντα τὰ ἀπόγονα, λίθοις καὶ ξύλοις πλανώμενα, Ναοὺμ παναοίδιμε· διὰ σοῦ καὶ τῆς σοφῆς, προτροπῆς καὶ παιδεύσεως, ἠλευθέρωται, τῆς δεινῆς ἀπιστίας καὶ νῦν ὄντως, θεῖα τέκνα χρηματίζει, μόνην εὐσέβειαν πνέοντα“* с Мисі́йстіи ро́дн, пре́лести пе́рвѣе предлежа́щіи, и бо́лгарскаѧ вса поколѣ́ніа, ка́меньми и древесы́ прельщаема, Нау́ме всесла́вне, твои́мъ мо́дрымъ поощре́ніемъ и наказа́ніемъ свободи́шасѧ лю́таго невѣ́рія и ны́нѣ войстину́ боже́ственнаѧ ча́да быва́ютъ, еди́но благоче́стіе дыша́щаѧ.

[81] ***NOLI, Fan.*** Цит. съч., с. 415: *„Nga bota u hoqe krejt, pasove Krishtin me mall, u zvordhe nga trupi yt, rrojte me shpirtin si Shenjt, Naum i lumëruarshim; rende si Apostujtë, dhe lëçite Ungjillin, ktheve në besën tonë, Maqedonas pa numër, përpara Zotit ti ndërmjeto, ti na shpëto gjithnjë“.*

[82] Свети Наум Охридски <http://mk.orthodoxwiki.org/Свети_Наум_Охридски> [посетен 1 август 2015]

[83] Акатист преподобном оцу нашем Науму Охридском чудотворцу. Бјеле воде, 2011, с. 43.

[84] Минея сборная <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/1857> [посетен 18 юни 2015]

www.tezaurliturgic.ro

Мі́ръ ѡ҆ста́вилъ є҆сѝ, прилѣпи́вся хр҃тѹ̀.* плоть распя́лъ є҆сѝ, пожи́въ дх҃ѹ̀,* нау́ме всеблаже́нне.* потщя́лся є҆сѝ а҃пльскимъ подвиза́тися тече́нїемъ* и҆ ѹ҆ловѝлъ є҆сѝ вѣ́рѣ славѧ́нскаѧ* неисчє́тнаѧ мнѡ́жества.* тѣ́мже моли́твами твои́ми* и҆зба́ви на́съ ѿ и҆скѹше́нїй.

В бележка под линия е указано, че „в други извори“ съществува и варианта с „мизийская“. Заглавието е „**Прп҃внагѡ ѻ҆тцà на́шегѡ равноап҃льнагѡ нау́ма ѻ҃хрїдскагѡ, чѹдотво́рца, (просвѣти́теля бо́лгаръ)**“, т.е. едва ли има някаква антибългарска тенденция, по-скоро редакторът на тази служба е искал да подскаже, че все пак преп. Наум Охридски не е само български и/или мизийски просветител, а общославянски. В тази служба има и други интересни подмени, например не само в тропара, а почти навсякъде определението „мизийски“ е сменено със „славянски“. Думата „българско“, освен в заглавието, има оставено още само на едно място, в седалния след полиелея. А на 7 места се появява дори вариантът „**ю҆жнослове́нски**“.

Има и два (поне) публикувани варианта на български, превод от сборника на Левкийски епископ Партений, първият обявен като превод от службата за 23 декември:

Света си оставил, като си се привързал към Христа, плътта си разпнал, като си живял по повелите на Светия Дух, Науме, вселаженни. Потрудил си се с апостолски подвиг и си спечелил за вярата безбройно множество българи. Заради това с твоите молитви ни избави от изкушения.[85]

Друг вариант, даден като превод на тропара от службата за 20 юни:

Света си оставил, привързал си се към Христа, разпнал си плътта си, като си живял по повелите на Светия Дух, вселаженни Науме. Потрудил си се с апостолски подвиг и си придобил за вярата безбройно множество българи. Заради това избави ни от изкушения с твоите молитви.[86]

Какъв вариант на новобългарски превод ще се избере всъщност е по-добре да определят църковните певци, след санкции на Светия Синод, разбира се. Но при всички случаи е добре да се унифицира текстът. Например църковнославянският текст на тропара на преп. Наум Охридски се изпълнява по един и същ на начин в единствения действащ храм в България (в ж.к. „Дружба“). С благословение, Андрей Касабов (певец към храма и пре-

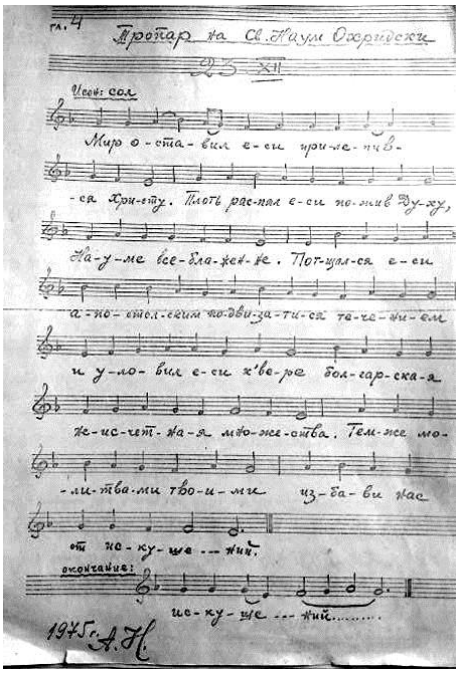
[85] ***КАЛЕВ, Димитър.*** Цит. съч., с. 15.

[86] ***СТЕФАНОВ, Стефан***. Църковнославянските служби на преподобни Наум Охридски в контекста на съвременния му богослужебен култ. – В: Дни на културата 2011. Т. 1. Фабер, Велико Търново, 2011., с. 113.

www.tezaurliturgic.ro

подавател в Богословския факултет) го е композирал по ортографическите музикални формули, използвайки варианта на службата от 20 юни, като в храма се пее един и същ тропар (по-точно една и съща версия) на всяко богослужение (виж Прил. 2, ил. 33).

По-стара нотация (със западни ноти, вж. ил. 5) от 1975 г. и използваща варианта на службата на църковнославянски от 20 юни (Партениев превод) беше открита в ръкопис в музикалния кабинет на Богословския факултет, подписана от „архимандрит Неофит“ (сега – български патриарх). Мелодията е различна и очевидно при невменната нотация на Андрей Касабов не е използваната нотната версия. Не е известно и тя да се изпълнява някъде в момента по този начин.

Ил. 5. Тропарът на преп. Наум със западна нотация

Андрей Касабов е подготвил още няколко песнопения за изпълнение на празниците на преп. Наум – Слава на „Господи возвах…“ и на „Хвалите…“, на стиховните, „Стихира по 50 псалом“. Също така е нотирал по ортографическите музикални формули „И нине..“ на предпразненство на Рождество Христово (вж. Прил. 2, ил. 30 и 31). Текстът, който е използван, е от преводите на епископ Партений. Всички тези песнопения се изпълняват на празничните служби за двата празника на преп. Наум Охридски (зимен и летен), в посветения на него храм в София.

3.5. Акатисти за прослава на преп. Наум Охридски

Акатистът (от гръцкото ακάθιστος ύμνος – „неседален химн“) е жанр, близък по форма с древния кондак. Състои се от основен кондак (кукулий), припев и 24 строфи (дванадесет икоси и дванадесет кондаци). Икосите завършват с припева на основния кондак, а кондаците - с „Алилуия“.[87] Започват с поздрава „Радвай се“ (на гръцки „Χαῖρε“, оттам названието „херетизми“). Такива акатисти като Богородичния (от 626 г.) или „Иисусе сладчайший“ са сред най-красивите и съдържателни песнопения във византийската богослужебна певческа традиция. Но от един момент насам започнало безразборно писане на такива произведения, което е довело до отстъпление от структурата и съдържанието. Богословското съдържание често е пожертвано в името на по-лесното възприемане, в много отношения те

[87] ***АВКСЕНТИЙ, архим.*** Цит. съч., с. 19 и сл..

влизат в противоречие химнографската традиция на църквата. За това допринесла и извън богослужебната употреба на акатистите. Днес има изобилие от такива форми, но често не е ясно кой е техен автор, а също и откъде е взето съдържанието им.

Подобен е случаят с Акатистите за прослава на преп. Наум Охридски. В момента в интернет пространството циркулират поне два варианта на български език на Акатист на преп. Наум, но с неясно авторство. Единият е с 1-ви кондак:

Избран чудотворец и изряден Христов угодник, който изливаш изцеление върху всички верни и си неизтощимо море от чудеса, с любов те хвалим, преподобни Науме: имайки дързновение пред Бога, освободи ни от всички беди, за да възкликнем: Радвай се, преподобни Науме, Охридски чудотворче!

Завършва с: „Превел и подредил: архим. х. Викентий (Митев)“[88]. Но от какъв език е преведен и откъде е взет не е посочено. Със същият текст разполагаме на сръбски в печатно издание.[89] Има го и на македонска литературна норма онлайн.[90] Разбира се, с някои промени – в сръбския вариант възгласът е *„Радуј се, преподобни оче Науме, исцелитељу болних, велики чудотворче!“*. Българската версия *„Радвай се, българска похвала!“* в македонския е: *„Радувај се, мизијска пофалбо!“* В нито един от посочените източници обаче не е посочено откъде е взет, какъв е оригиналът или кой е автор. Сведения за извор намираме в статия на Ратомир Гроздановски, който съобщава, че акатистът е намерен през 1990 г. в един ръкопис в църквата „Св. Петър и Павел“ в Кичево. Ръкописът е писан през 1931 г. в Светинаумовия манастир на църковнославянски „с македонско езиково влияние“. На съвременен македонски е преведен след това от настоящия игумен на „Св. Наум“, архимандрит Нектарий.[91]

Анонимен е и другият достъпен акатист на български с 1-ви кондак:

Възсиял си със светлината на Христовото благовестие над българската земя, преподобни отче Науме, като небесата си възвестил славата Божия, засиял си по-ясно от звездите и си просиял по-силно от слънцето. Така си привел и българския народ да вярва от сърце в Христа. Затова и ние, просветени от твоите слова, те възпяваме така: Радвай се, препо-

[88] Акатист на светия наш отец Наум Охридски чудотворец <http://akolouthies-agion.blogspot.com/2015/07/blog-post_68.html> [посетено 1 август 2015]

[89] Акатист преподобном оцу нашем Науму Охридском чудотворцу, 2011.

[90] Акатист на св. Наум чудотворец, <http://www.bigorski.org.mk/index.php?content_type=akatisti&action=details&record_id=33> [посетено 1 август 2015]

[91] ***ГРОЗДАНОСКИ, Ратомир***. Иконоликот на светителот претставен со библиските содржини во акатистот за свети Наум Охридски <http://www.rrgrozdanoski.mk/content/view/231/> [посетен 28 август 2015]

добни отче Науме Охридски чудотворче, равноапостолни просветителю на българския народ!

Трети вариант на български има публикуван в една малка книжка от издателство „Витезда“, носеща заглавие „Житие и акатист на преподобни Наум Охридски“. Повече издателска информация (например година на издаване) няма. Автор не е посочен. В бележка под линия е указано, че е съставен въз основа на житието и службата на светеца. Първият кондак е:

Избран от Бога евангелски просветителю на славянските народи, преподобни Науме Охридски чудотвореце! На тебе и на твоите съподвижници достохвалните Кирил и Методий, Климент, Сава, Горазд и Ангеларий, пеем похвални и благодарствени песни. И понеже усърдно си се потрудил да уловиш във вярата несметно множество българи, уловѝ във вечното спасение и нас, които усърдно ти зовем: Радвай се, всеблажени Науме, изряден служителю на вечното Божие слово!

3.6. Свещеното Писание в службите за преп. Наум Охридски

Невъзможно е една служба, едно богослужебно последование да е отделено от Свещеното Писание. И то не само като цитати или препратки в житието или канона на даден светец, а и като четива – старозаветни, евангелски, апостолски. От стари времена Светата Църква е установила определени четива за определени чествани събития и светци. Още в най-старите ръкописи на Службата на св. Наум Охридски са отбелязани да се ползват тези, които са определени за преподобен (и както бе посочено по-горе, в различните издания редът им може да е променен). Паримиите (старозаветните четива), когато се четат, са три – от Книга Премъдрост Соломонова[92]:

- 3:1-9 („Δικαίων ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ, καὶ οὐ μὴ ἅψηται αὐτῶν βάσανος…“/ „Душите на праведните са в Божия ръка, и мъка няма да ги докосне…“)
- 5:15-6:3 („Δίκαιοι εἰς τὸν αἰῶνα ζῶσι, καὶ ἐν Κυρίῳ ὁ μισθὸς αὐτῶν, καὶ ἡ φροντὶς αὐτῶν παρὰ Ὑψίστῳ…“/ „Праведниците живеят довека; наградата им е у Господа и грижата за тях у Вишния…“)
- 4:7-15 („Δίκαιος, ἐὰν φθάσῃ τελευτῆσαι, ἐν ἀναπαύσει ἔσται…“/ „Праведникът и да умре рано, ще бъде в покой…“).

За евангелско четиво на утренята е посочено според Матей, 11:27-30 (зачало 43: Вса̀ мнѣ̀ предана̀ бы́ть...) „Πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρός μου, καὶ οὐδεὶς ἐπιγινώσκει τὸν Υἱόν, εἰμὴ ὁ Πατήρ…“/ *„Всичко Ми е предадено от Моя Отец, и никой не познава Сина, освен Отец…“* – също общо

[92] В новото издание на Паримийника (Второ допълнено издание. С., 2012) неправилно е посочено, че тези четива са от книга Притчи Соломонови.

за всички преподобни.[93] На литургията се чете Апостол от Посланието до евреите, 13:17-25 (зачало 335: **Повинꙋ́йтесѧ наста́вникѡмъ ва́шымъ.../** *„Покорявайте се на наставниците си…“*) или от Посланието към Галатяни, 5:22-6:2 *(„Братя, плодът на духа е: любов, радост, мир, дълготърпение…“*) – и двата варианта са за служби на преподобен. Евангелското четиво на литургията е от Лука, 6:17-23 (зачало 24: **Стѣ́ Іисꙋ́съ на мѣ́стѣ ра́внѣ...**) – *„Иисус се спря на равно място…“*.

В най-често използваната част от богослужбата, в тропара на преподобния Наум той е сравнен с апостолите („σπευσας Ἀποστόλων, ἀγωνῆσαι τὸν δρόμον“, **потщи́лсѧ є҆сѝ а҃пⷭ҇лꙑскимъ подвиза́тисѧ тече́нїемъ**), той е като тях. И видна е връзката с ап. Павел, който казва за себе си *„С добрия подвиг се подвизах, пътя свърших, вярата опазих“* (2Тим. 4:7). Във втората стихира на „Господи возвах…“ (за 20 юни) преп. Наум е наречен *„единонравен на апостолите“*, т.е. еднакъв, подобен, равен по нрав („Ἀποστόλων ὁμότροπος…“, **а҃пⷭ҇толѡмъ є҆диноно́равенъ бы́въ**). В седалния след полиелея е наречен *„подражател на апостолите“* („Ἀποστόλων μιμητής“, **а҃пⷭ҇толѡвъ подража́тель**). В пета песен, 1 стих на втория канон, се пее: *„Станал си нов апостол, отче подобен на Седемдесетте апостоли, следвайки примера на св. Методия, който като нов Павел, възстановяваше тайнството на проповедта“* („Νέος ἀπόστολος Πάτερ γέγονας…“, **Но́вый а҃пⷭ҇толъ бы́лъ є҆сѝ, о҆́ч҃е**…). Всички тези сравнения, както и още толкова в службата, показват ясно отношението на химнописеца към преп. Наум като към равен на апостолите, един нов апостол, сравняван със Седемдесетте (вж. Лука 10:1), но най-вече сравняван с Павел, „апостолът на езичниците“. Защото точно както ап. Павел носи Божието слово на българите/мизийците, много от които все още са езичници. И той със своя по-старши брат Климент, така както Павел, следвайки Петър, спазват пряката Божа заповед към апостолите: *„идете, научете всички народи, като ги кръщавате в името на Отца и Сина и Светаго Духа, и като ги учите да пазят всичко, що съм ви заповядал“* (Мат. 28:19-20). Сравняван е (виж по-горе) и с Тимотей, Тит и Сила като следовници на Павел и също апостоли. Що се отнася до кръщаването, популярна сцена от иконописта за преп. Наум е тази с царската дъщеря (вж. главата за иконографията по-долу, също и ил. 69).

[93] Тук и по-долу църковнославянските текстове са предадени по изданието на ***ПАРТЕНИЙ, Левк. епископ.*** Цит. съч., гръцките текстове са взети от Ἀκολουθία τοῦ οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ τοῦ θαυματουργού τοῦ ἐν τω Λιβανίσκω Διαβόλεως κειμένου. Ενετίησιν (1695) и Ἡ Θεία καὶ Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου Ναοὺμ τοῦ Θαυματουργοῦ… (1992), а новобългарските са предадени по синодалния превод на Св. Писание – затова няма пълни съответствия в преводите.

В същият дух на библейско представяне и сравняване с апостолите са и текстовете: *„проповедниче на Евангелието“* („Κήρυξ, Εὐαγγελίου“) – във втората стиховна стихира; *„преброждайки… от север дори до Рим… ти по-късно си просветил българите“* („…ἐκ βορρᾶ, ἄχρι Ῥώμης τῶν αὐτοῦ, κοινωνῶν κόπων σοφέ· Βουλγάρους τε… αὖθις ἐφώτισας“) – в шеста песен на канона; *„Чрез тебе се изпълни твоето боговдъхновено слово, защото по цялата българска земя се разнесе твоята проповед и извън пределите ѝ - твоите слова“* („Τὸ λόγιον καὶ ἐν σοὶ ἐπληρώθη τὸ ἔνθεον· εἰς τὴν γῆν γάρ, τῶν Βουλγάρων ἐξέδραμεν ἅπασαν, ὁ θεῖός σου φθόγγος, καὶ περάτων μέχρι τὰ σὰ ῥήματα“) – в първия стих на шестия стих на втория канон (срв. с Пс. 18:4-7, Рим. 10:18, Пс. 76:19 и Деян. 13-28). Същото библейско съдържание е отразено и в първата стихира на стиховните: *„Изпълни се в тебе пророческото слово: по цялата земя потече твоята проповед…“* („ὅθεν καὶ ἐκπεπλήρωται, ἐν σοὶ παναοίδιμε, τῆς προφητείας ἡ ῥῆσις· εἰς πᾶσαν γῆν γὰρ διέδραμε, Ναοὺμ ὁ σὸς φθόγγος, καὶ τοῖς πᾶσιν ἐπεγνώσθη, τὰ σὰ τεράστια“).

Библейското *„Колко прекрасни са върху планините нозете на благовестника, който възвестява мир, благовествува радост, проповядва спасение“* (Исайя 52:7, също и в Рим. 10:15) виждаме в стиховете на службата за преп. Наум от утренята: *„Наистина, колко прекрасни са твоите нозе, преподобне, ти си придобил мир, превъзхождащ всякакъв ум, понеже си проповядвал благолепно“* („Νῦν ὡραιώτατον, ὄντως οἱ πόδες σου, εἰρήνην Ὅσιε, τὴν ὑπερέχουσαν, ἅπαντα νοῦν θεοπρεπῶς, ὡς εὐαγγελισάμενοι…“). Също и в пета песен на втория канон, втори стих: *„Прекрасни бяха твоите нозе като с ярка проповед за божественото Евангелие“* („Ὡραῖοι οἱ πόδες σου, κηρύγματι γεγόνασι, τοῦ θείου σαφῶς Εὐαγγελίου…“).

Евангелският текст за Добрия пастир и неговото стадо (вж. Иоан 10:14-16) е пренесен от химнописеца и в Службата за преп. Наум, например в първия седален на утренята: *„същинските зверове си смесил с овцете, дивия род мизийски си въвел в овчия двор на Христа Бога“* („θῆρας γὰρ ὑπάρχοντα, τοῖς προβάτοις συνέμιξας, φύλα τὰ ἀτίθασα, τῶν Μυσῶν ἐν τῇ μάνδρᾳ Χριστοῦ“). Преп. Наум Охридски е сравняван с едноименния старозаветен пророк в пета песен на канона, третата стихира: *„Наистина си бил избран да получиш благодатта, мъдри, подобно на вдъхновения в древността пророк – първият Наум, чието име достойно си онаследил“* („Λῆμμα τῆς χάριτος ὄντως πέφηνας, κατ᾽ ἐκλογὴν σοφέ, ὡς πάλαι Προφήτης ὁ ἔνθεος, οὗ ἐκληρώσω καλῶς καὶ τὸ ὄνομα, καθὰ καὶ τὸν τρόπον Ναούμ“). Сравнен е и с друг пророк (вж. Изх. 3:5) в седма песен на втория канон: *„Сандалите на помислите като Моисей от нозете си открито си събул и си съзерцавал ясно Бога…“* („Νεκροποιὰ τῶν λογισμῶν, πέδιλα σαφῶς ἀπεβάλου, Μωσῆς καθάπερ τῶν ποδῶν, καὶ Θεὸν ἀκραιφνῶς κατενόησας…“).

Тези и други примери[94] за присъствието на библейски текстове в службата на преп. Наум дават представа за него, за неговата мисия и свят живот. Той е обрисуван духовно, въплъщаващ евангелската представа за новия човек, спасения от Христа и в Христа – такъв, какъвто е: *„по-високо от човека, събеседник на ангелите“* („σὺ δὲ ὑπὲρ ἄνθρωπον, καὶ μᾶλλον τῶν Ἀγγέλων συνόμιλος“, вж. хвалитните стихири). Службата на преп. Наум Охридски можем да наречем икона, която се пее, икона от текст и мелодия. Но това не изчерпва неговото почитание. В следващата глава ще разгледаме и иконографията му, телесното обрисуване, с боя, а не с песен.

[94] Вж. също и ***ГРОЗДАНОСКИ, Ратомир***. Цит. съч., с. 54 и сл.

www.tezaurliturgic.ro

ВТОРА ГЛАВА
ПРЕП. НАУМ ОХРИДСКИ В ИКОНОГРАФИЯТА

Църковните правила предвиждат при канонизацията на светец да се напишат житие и служба (богослужебно последование) и да се нарисува икона. Както стана дума, ние не знаем кога и как е канонизиран преп. Наум Охридски, нито откъде е дошла идеята за това – от народното почитане или по инициатива на църковното ръководство. Но, съдейки от най-ранното му житие, това явно е станало скоро след смъртта му.

С толкова стари образци с негови изображения не разполагаме, но е ясно, че успоредно с богослужебната прослава е вървяла и прославата му в иконографията. И по времето на най-големия връх в богослужебната му прослава в края на 17. век и началото на 18. век, е и възраждането на иконописта с неговия образ. Всъщност това важи не само за преп. Наум Охридски, но и за всички Седмочисленици като цяло и поотделно.

Кое е най-старото изображение на преп. Наум не е ясно. Любомир Милетич съобщава, че само в една от охридските църкви има изображение от 14. век – в „Стари св. Климент“ („Св. Климент Мали“, изградена 1378 г.): *„старинна фреска, на която редом са изобразени св. Климент, св. Никола и св. Наум, и то твърде живо, художествено и исторически, може би, най-правдиво“* [95]. Днес този стенопис е съвсем увреден. Споменава се за стари изображения на преп. Наум и в църквите „Св. Никола Болнички“, в Григориевия параклис на църквата „Св. София“, в църквата „Св. Богородица Заумска“.[96] При моето последно посещение по тези места (август 2014 г.) не видях запазени стенописи, или поне не такива, които да са разпознаваеми. Но в Охридската галерия за икони се съхраняват две литийни икони от втората половина на 14. век (вж. по-долу).

За нуждите на това изследване ще разделим и разгледаме иконографията на преп. Наум Охридски в четири категории: като част от св. Седмочисленици, самостоятелно, с житийни сцени и заедно с други светци.

---

[95] ***МИЛЕТИЧЪ, Любомир***. Къмъ фрескитѣ на манастиря Св. Наум. – сп. *Македонски Прегледъ*, год. I, кн. 3, С., 1925, с. 35-36.

[96] Вж. ***ДЖУРОВА, Аксиния***, ***Александра ТРИФОНОВА***. Гръцки ръкопис №162 „Устав на Задругите“ в Музея на сръбската православна църква в Белград. – сп. *Археографски прилози*, бр. 31-32, Београд, 2009-2010, с. 509.

www.tezaurliturgic.ro

1. Изображения на Св. Седмочисленици

Култът към св. Седмочисленици, съответно и техните групови изображения, се появява сравнително късно – след 15. век, успоредно с обособяването на техния празник. Първоначално те са празнувани на 26 ноември или 17 юли. Впоследствие датата на отбелязване на тяхната памет е преместена на 27 юли, денят на успението на св. Климент Охридски.

Първоначално техният брой и състав не е бил същият, нито е бил постоянен. В канона (девета песен) на преп. Наум са отбелязвани поименно четирима ученика на св. братя Кирил и Методий: „Ἀξιοχρέως τιμᾷ σου, ἡ Βουλγαρία τὴν μνήμην· σὺ γὰρ αὐτῆς φωταγωγός, σὺν τῷ θείῳ Γοράσδῳ, Κλήμεντι τῷ θαυματουργῷ τῷ Ἀγγελαρίῳ τε ὤφθητε, τοῖς πανσόφοις Ναοὺμ ἱερομύσταις...“ *(„Много е задължена България да почита твоята памет, защото ти си неин водител към светлината, заедно с божествения Горазд, с Климента чудотворец, както и с Ангеларий – всемъдри Науме, свещенотаиниче…“*).[97] Също в канона на преп. Климент се говори за четворка ученици *(„Почитайки единия Бог в троицата, славни, превъзходната двоица на учителите ви избра като божествена четворка, подкрепяща душите...“*)[98]. В Пространното житие на св. Климент те са изброени петима – Горазд, Климент, Наум, Ангеларий и Сава.[99] След това обаче вместо Сава се споменава Лаврентий, а Горазд е пропуснат.[100] В Бориловия синодик, който също е от 13. век, се споменават Кирил Философ, Методий, Климент, Сава, Горазд и Наум.[101] Тук вместо Ангеларий е включен Сава. Но пак са само шестима. Преп. Паисий в своята „История славянобългарска“ говори за „седем вещи и премъдри учители“ и изброява петима ученика на св. Кирил и Методий: Климент, Сава, Наум, Еразъм и Ангеларий – очевидно обърквайки името на Горазд с просиялия векове по-рано в района на св. Еразъм[102].

Първото сигурно свидетелство за техният брой и състав е старопечатната служба за дата 26 ноември със заглавие „Ακολουθεία των αγίων και ισαποστόλων επτά φωστήρων της Βουλγαρίας κ' Δαλματίας Κυρίλλου, Μεθοδίου, Κλήμεντος, Ναούμ, Γοράσδονος, Αγγελαρίου κ' Σάβα“. Вероятно е печатана във Венеция през 1720 г.[103] Още в първия стих те са наречени „седмочисленици“ (ἑπτάριθμοι), а имената им са видни и от заглавието. Втората старопечатна служба е от 1742 г., издадена е в Мосхополис и е за

---

[97] Ἀκολουθία τοῦ οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ… (1695), с. 32.

[98] ***ЧЕШМЕДЖИЕВ, Димо.*** Цит. съч., с. 27.

[99] ***МИЛЕВ, Александър.*** Цит. съч., с. 81.

[100] Пак там, с. 111.

[101] ***БОЖИЛОВ, Иван, Анна-Мария ТОТОМАНОВА, Иван БИЛЯРСКИ***. Борилов синодик. Издание и превод. ПАМ Пъблишинг, С., 2010, с. 311.

[102] ***ХИЛЕНДАРСКИ, преп. Паисий***. История славянобългарска. Зографска света обител, Света Гора Атон, 2012, с. 295.

[103] ***БЪРЛИЕВА, Славия.*** Служби за свети Седмочисленици. – В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 3, Проф. Марин Дринов, С., 2003, с. 681; ***ЧЕШМЕДЖИЕВ, Димо.*** Цит. съч., с. 25 и сл.

дата 17 юли. Заглавието е „Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων (ποιηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Γρηγορίου Μοσχοπολίτου)“. И тук съставът на св. Седмочисленици е същият, както и днес празнуваните. При изготвянето и на двете посочени служби авторите им са се ползвали от по-стари извори, ръкописи на жития, т.е. явно е, че култът към св. Кирил и Методий и техните ученици е малко по-ранен.

Едно от доказателствата за това е стенописът от Сливничкия манастир (на източния бряг на Преспанското езеро, днес в БЮРМ), където се смята, че се намира най-ранното от известните изображения на св. Седмочисленици. Този стенопис е датиран 1612 г.[104] и е на северната стена в притвора на манастирската църква „Рождество Богородично“. Светителите са изобразени фронтално в цял ръст един до друг, без да са обособени в отделна композиция (виж Прил. 4, ил. 40 и 41). В центъра е св. Кирил, изобразен с архиерейски одежди. В негово ляво е св. Методий, а вдясно – св. Климент и св. Горазд, и тримата също като архиереи, със затворени кодекси в ръка. В краищата са съответно св. Сава от едната страна и св. Наум и св. Ангеларий в монашеско одеяние от другата, със затворени свитъци в ръка. На същата стена са изобразени и трима мъченици – св. Евстратий, св. Авксентий и св. Евгений.[105]

Следващите изображения на св. Седмочисленици стават вече центрични, групови. Един от най-старите известни е от 1744 г. и се намира в църквата „Св. Богородица“ на манастира Арденица (дн. Албания). Стенописът е дело на корчанските зографи Константин и Атанас[106]. Там св. Климент е изобразен фронтално, с модел на църква в ръце (виж Прил. 4, ил. 45) – вероятно символ на устройството на православната църква в Моравия. Останалите са полуобърнати към него. На първия ред от двете страни на Методий са св. Кирил и св. Климент – и тримата с архиерейски одежди. На втория ред нагоре са св. Ангеларий и св. Горазд, а най-горе, на третия ред са св. Наум и св. Сава – всички те с монашески одежди. Най-отгоре има обединяващ композицията надпис: ΟΙ ἍΓΙΟΙ ἙΠΤΑΡΙΘΜΟΙ (*Светите седмочисленици*).

В църквата „Св. Николай“ (1795) в с. Ванай зографите Георги и Йоан Четири от Грабово изобразяват св. Седмочисленици на западната стена на притвора (виж Прил. 4, ил. 42). В стената, в средата на сцената, е пробит прозорец, което нарушава цялостното естетическо въздействие на живо-

[104] ***БАКАЛОВА, Елка.*** Седмочислениците в изобразителното изкуство. – В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 3, Проф. Марин Дринов, С., 2003, с. 581.

[105] Вж. и ***ПОПОВСКА-КОРОБАР, Викторија***. Претставата на седмочислениците во контекст на сликаната програма во Сливничкиот манастир. – В: Четврта научна средба по повод патрониот празник на Националната и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“. Скопје, 2010, с. 61 и сл.

[106] ***РУСЕВА, Ралица***. Композицията на Светите Седмочисленици в паметниците от XVIII–XIX век на територията на съвременна Албания. – сп. *Онгъл*, год. VI, 2014, бр. 8 <http://www.spisanie.ongal.net> [посетено 1 юли 2015], с. 85.

www.tezaurliturgic.ro

писта. Композицията е очевидно повлияна от тази в Арденица, но с някои различия – тя е подчертано пирамидална, в центъра е св. Климент, а не св. Методий. Моделът на църквата е прекомерно голям и заема целия център. На върха над църквата е изобразен св. Климент, сложил ръце върху покрива ѝ. На преден план от двете страни на църквата в цял ръст са св. Кирил и св. Методий, които я придържат, а около нея са изобразени св. Модест, св. Наум, св. Горазд и св. Ангеларий.[107] Неясна е замяната на св. Сава със св. Модест тук. Определено проблемът не е само в надписа, тъй като новият член на групата е в архиерейско облекло, докато св. Сава винаги е изобразяван като монах. Вероятно става дума за каприз на ктиторите – св. Модест е известен като закрилник на стадата и овчарите и е силно почитан в региона. От друга страна, св. Сава е най-слабо познатият от св. Седмочисленици навсякъде, не само в региона.

Икона, в чийто център е св. Климент (с определението *„патриарх Охридски"*!), откриваме и в Църковния музей в София (вж. Прил. 4, ил. 50). В нея дори преп. Наум е в архиерейско облачение и с корона. Едно такова разположение на св. Седмочисленици крие идеята за локалното значение и величие на св. Климент Охридски, а заедно с двамата равноапостолни братя от двете му страни – за художествена симетрия с троица в средата.[108]

В църквата „Св. Благовещение" в село Козаре (в близост до Берат, Албания), изписана през 1806 г. от Йоан Четири и сина му Наум, също има изображение на св. Седмочисленици (виж Прил. 4, ил. 43) на западната стена на притвора. В центъра, подобно на стенописа в Арденица, е изобразен св. Методий с модела на църквата, от двете му страни отпред са св. Кирил и св. Климент, които придържат храма. И тримата са в архиерейски одежди. От двете страни на св. Методий са монасите св. Наум и св. Сава, а най-горе – св. Горазд и св. Ангеларий. В това изображение недоумение буди обаче изобразяването на св. Климент с тъмна брада и коса, а не според утвърдената и достатъчно разпространена негова иконография с бяла коса и брада.[109]

Има сведения за подобни изображения в Албания в манастира „Св. Петър и Павел" (1764) край с. Виткук, в църквата „Св. вмчк Георги" (1782) в с. Либофш и др.[110] Според някои изследователи изображения на св. Седмочисленици има в почти всички църкви в региона на Музакия, Влоне и Берат.[111]

---

[107] ***РУСЕВА, Ралица.*** Цит. съч., с. 88.

[108] Вж. ***РАШКОВ, Иван***. Образите на светите седмочисленици в православната иконография. – сп. *Богословска мисъл*, бр. 2, С., 1997, с. 53 и сл.

[109] ***РУСЕВА, Ралица***. Цит. съч., с. 89.

[110] Пак там, с. 86 и сл.

[111] ***БАКАЛОВА, Елка.*** Седмочислениците…, с. 582.

В църквата „Живоносен източник“ в Корча е имало богородична икона от 1773 г. (сега е в музея), включваща светите Седмочисленици. Около образа на Пресвета Богородица „Неувяхващ цвят“ има житийни сцени и отделни групи светци. Под Божията Майка са изобразени седмината славянски просветители, в центрична композиция (виж Прил. 4, ил. 54 и 55). Уникалното тук е, че в средата е преп. Наум Охридски. На преден план са св. Кирил и св. Климент, поддържащи макет на храм. Преп. Наум е поставил ръце върху църквата. На по-заден план (отляво надясно) са св. Горазд, св. Методий, св. Ангеларий и св. Сава с изписани над ореолите имена, а над всички е общия надпис на композицията: Ὁι Ἁγἱοι Ἑπταριθμοι (*Светите седмочисленици*).[112] Поставянето на преп. Наум в центъра на композицията е единственото известно до този момент и вероятно се дължи на ктиторство от страна на манастира му или на поръчител с име Наум. Няма друго обяснение засега.

Най-известният „групов портрет“ на св. Седмочисленици е този на северната стена на притвора на църквата „Св. Архангели“ в Светинаумовия манастир край Охридското езеро, изписано от Търпо Зограф през 1806 г. И тук, както в Арденица, св. Методий е на челно място в групата. Той е поставил ръцете си върху макета на църква. От двете му страни св. Кирил и св. Климент също я придържат. Зад тях са св. Сава и св. Ангеларий, а в краищата – св. Наум (вляво) и св. Горазд. Светите Методи, Кирил и Климент са в архиерейско облачение, св. Наум и св. Горазд са в монашески дрехи, св. Сава и Ангеларий са с монашески кукули на главите. Над ореолите на всички са изписани имената им. В горния ляв ъгъл на композицията е изписано ΟΙ ἉΓΙΟΙ ἙΠΤΑΡΙΘΜΙ (*Свети седмочисленици*) – вж. Прил. 4, ил. 48.

В пристройката южно от входа на църквата, над каменния саркофаг на преп. Наум, е представена сцената *„Успение на св. Наум“* (η κοὶμηση τοῦ Ἁγίου Ναούμ) – вж. Прил. 4, ил. 58. В нея също може да бъдат видени образите на св. Седмочисленици. Върху смъртния одър, в центъра на композицията, е изобразен преп. Наум, а отляво надясно са представени светите Климент, Кирил, Методий и Ангеларий. Първите трима са с архиерейско облачение, без корони на главите. Св. Климент благославя с дясната си ръка починалия, в лявата държи жезъл. Св. Методий държи разтворена книга, като че ли чете от нея. Св. Ангеларий е закрил с лявата си ръка лице, сякаш от скръб и мъка от загубата на починалия съратник. В центъра, зад одъра, е представен дякон с кадилница. Зад него са светите Сава и Горазд. На заден план има множество миряни, които присъстват на опелото и

[112] ***DRAKOPOULOU, Eugenia***. Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korcë. Солун, 2006, с. 157 и сл.

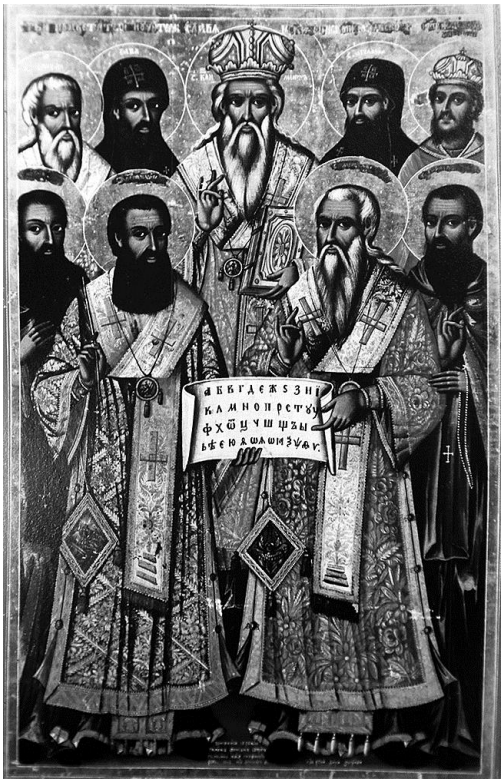
погребението. Имената на св. Седмочисленици не са изписани, но лесно се разпознават, ако се сравнят с по-горе описаната композиция. Тук ясно е изразен анахронизъм, тъй като св. Кирил и Методий със сигурност са починали преди преп. Наум. Това подчертава идеята за единство на просветителите и след смъртта. Подобна е идеята и при описаните по-долу икони от Берат със сцена на *„Св. Горазд и св. Ангеларий, спящи в град Берат“*.[113]

В сградата на църквата „Успение Богородично“ в Берат (сега „Онуфриев музей на иконата“) има две специфични изображения на св. Седмочисленици, представящи *Успението на св. Горазд и св. Ангеларий* на фона на града. Тъй като това е музей, ясно е, че иконите не са на обичайното си място. Едната е на самия иконостас и е дело на зограф Йоан Четири от 1812-1814 г. На преден план, в средата, в архиерейски одежди е св. Методий, от двете страни са св. Кирил и св. Климент (виж Прил. 4, ил. 46). На заден план, от двете страни на св. Методий, са св. Наум и св. Сава в монашески одежди. Архитектурният пейзаж е представен доста стилизирано – крепостна стена с кули огражда двете легнали фигури на св. Горазд и св. Ангеларий, а в центъра е куполна църква. Другата подобна икона (ил. 47) в църквата-музей е реплика на горната, дело е на зографа Адам Христо от Самарина и датира от 27 септември 1873 г. Тя произхожда от църквата „Св. Георги“ в крепостта на Берат. Тук много по-подробно е разработен архитектурният пейзаж, детайлно е изобразен целият град, крепостната стена, църквите, реката и мостът.

Върху дърворезбената част на иконостаса в същия храм-музей под всяка икона от царския ред са изрязани миниатюрни медальони, в които са изписани различни изображения, а над всеки медальон има изрязано ангелче. В медальона, разположен под иконата „Апостолски събор“ (в съседство с иконата, описана по-горе), са представени допоясно св. Седмочисленици с модела на църквата. Въпреки миниатюрните размери (около 10 см височина) и липсата на надпис, иконографията недвусмислено показва, че изобразените персонажи са именно те (вж. Прил 4, ил. 44). В центъра е представен беловлас архиерей, който държи модела на църквата, от двете страни на преден план са бюстовете на други двама архиереи с бели коси и бради. От двете страни на централната фигура се „подават“ ликовете на два образа с кафяви коси и бради и най-отгоре – главите на двама монаси с кукули на главата. Ликовете на изобразените персонажи са живи, изключително детайлно разработени и с подчертано индивидуални характеристики. Високото художествено ниво на изпълнение на това миниатюрно

[113] ***РАШКОВ, Иван***. Цит. съч., с. 52.

изображение насочва към Йоан Четири като негов автор.[114] Кой е светецът в медальона под иконата на св. Седмочисленици не е ясно.

Ил. 6. Св. Седмочисленици със св. Иоан Владимир и св. Еразъм (1862) от храм „Св. Николай - Геракомия“, Охрид, дело на Дичо Зограф

Интересни са композициите на Дичо Зограф, които за пръв път включват свитък с изписана на него българска азбука (кирилицата). Освен това в няколко изображения от периода 1848 г. и 1880 г. той добавя към св. Седмочисленици нови фигури. Например в икони от охридските църкви „Св. Богородица – Каменско“ и „Св. Николай – Геракомия“ са добавени св. Еразъм и св. Иоан Владимир (вж. ил. 51 в Прил. 4, както и тук, ил. 6). И в двата варианта св. Кирил и св. Методий са на преден план, със свитъка помежду им. Над тях е св. Климент с архиерейски одежди, корона и затворен кодекс в лявата ръка. На едната икона той благославя с дясната ръка, на другата – държи епископски жезъл. Останалите светители са около тях, като разположението на добавените св. Еразъм и св. мчк Иоан Владимир (с царска корона) може да варира. Тази композиция продължава и при сина на Дичо Зограф, Аврам. Св. Еразъм (Еразмо Лихнидски) е живял твърде отдавна край Охридското езеро и определено няма връзка със славянските просветители, но като местен светец, заедно със светия княз-мъченик, поддържа започналата в началото на 18. век вече спомената традиция на засилване на култа към локални светци от района на Охридската архиепископия (със съответните служби, отпечатани в Мосхопол).[115] В други райони не откриваме тези добавени към светите Седмочисленици светци.

Подобно представяне на св. братя Кирил и Методий със свитък с азбуката и над тях св. Климент Охридски можем да видим и в Света Гора. В параклиса „Св. 26 зографски мъченици“ на Зографския манастир, на царския ред на иконостаса има такава икона (вж. Прил. 4, ил. 49), дело на Симеон Молеров от 1864 г. В тази икона всички св. Седмочисленици, без един, са с архиерейско облачение и корони. Светителят без корона е в монашеско одеяние, но няма надписи, т.е. можем само да предполагаме, че е преп. Наум Охридски.

---

[114] ***РУСЕВА, Ралица***. Цит. съч., с. 90.

[115] ***БАКАЛОВА, Елка***. Седмочислениците…, с. 583. ***ГРОЗДАНОВ, Цветан***. Уметноста и културата на XIX век во Македонија. МАНУ, Скопие, 2004, с. 18-19.

През 1903 г. живописецът Стефан Иванов рисува иконите от иконостаса на храм „Св. Седмочисленици“. Патронната икона (вж. Прил. 4, ил. 52) е типичен представител на академичния реализъм, но в разположението на фигурите фронтално и в компактното им обединяване следва старата иконографска схема. По проект на същия художник е мозайката с изображението на св. Седмочисленици от преддверието на храм паметник „Св. Александър Невски“ (вж. Прил. 4, ил. 52). Нова мозайка на св. Седмочисленици има и над входа на едноименната църква в София (ил. 7).

Ил. 7. Мозайка на св. Седмочисленици над западния вход на едноименната църква в София

С това изложение не изброяваме всички варианти на иконописните сюжети и схеми при изобразяването на св. Седмочисленици, но все пак даваме информация за основните варианти, търсейки представителност, а не изчерпателност.[116] Тъй като цел на това изследване е иконографията на преп. Наум Охридски, можем да отбележим най-важното – че той неизменно присъства в числото на тези славянски равноапостолни просветители и в иконографията, както и в химнографията им, дори в поне един случай той е представен като най-важния от групата.

2. Самостоятелни изображения на преп. Наум Охридски

Докато отделянето на иконографията на преп. Наум като част от св. Седмочисленици в отделна категория е лесно, то по-нататъшното категоризиране ще е доста условно, тъй като изобразяването му с други светци или като част от композиция с житийни сцени всъщност включва в себе си негово самостоятелно изображение. Както беше споменато по-горе, най-ранните запазени икони на преп. Наум са от 14. век и са доста еднотипни. Аксиния Джурова в своя статия[117] споменава за пет иконографски типа. Не е ясно кой точно е направил тази класификация, но ще опитаме донякъде да се придържаме към нея:

1. Първият иконографски тип е този, при който светецът благославя с дясната ръка и държи в лявата разгънат свитък, а в по-късните примери и броеница.
2. Вторият иконографски тип представя светеца, благославящ с дясната ръка и в лявата държащ затворен свитък, а в някои по-късни примери и броеница.

[116] Вж. повече в ***РАШКОВ, Иван.*** Цит. съч.; ***ГРОЗДАНОВ, Цветан***. Цит. съч.; ***БАКАЛОВА, Елка***. Седмочислениците…, с. 584 и сл.

[117] ***ДЖУРОВА, Аксиния, Александра ТРИФОНОВА***. Цит. съч., с. 510 и сл.

3. Третият иконографски тип представя св. Наум, подпиращ се на патерица с дясната ръка и държащ разгънат свитък в лявата.
4. Четвъртият иконографски тип изобразява св. Наум, подпиращ се на патерица с дясната ръка и държащ завит свитък в лявата ръка.
5. Петият иконографски тип изобразява светеца, подпиращ се на патерица с дясната ръка и държащ броеница в лявата.

Изображенията от **първия тип** са сравнително редки. Такива са например някои икони от хранилището в Струга (ил. 8), икона от храм „Св. Преображение в с. Гопеш (ил. 9), където е изобразен заедно със св. Димитър и св. Георги, от църквата „Св. Троица“ в Ропотово, църквата „Св. Петка“ в Орехово (всички в БЮРМ) и др.[118]

Ил. 8. Св. Наум – детайл от икона от Галерията в Струга, 1859 г.

Ил. 9. Св. Наум – стенопис от храм „Св. Преображение“ в Гопеш, 1894 г.

Стенописът от село Гопеш (ил. 9) явно е правен за влашкото население в района, тъй като всички надписи са на румънски.

Същият този тип е използван няколко пъти като заглавка на много издания на печатницата в Мосхопол, не само на служби на преп. Наум.[119]

Ил. 10. Заглавка от сборника със служби на светци, издаден в Мосхопол, 1742 г.

[118] Вж. повече в сборника „1100 години од упокојувањето на свети Наум Охридски“, Охрид, 2011.

[119] Например в Мосхополското издание от 1742 г. се среща 11 пъти, вж. ***МИЛЕВ, Александър***. Цит. съч., с. 15.

Вторият тип (благославящ с дясната ръка и държащ в лявата затворен свитък) е най-разпространеният. Най-старите запазени икони на преп. Наум са точно такива (вж. Прил. 4, ил. 60 и 61). Такива са и стенописите в храм „Успение Богородично“ в Зографския манастир (ил. 76), съвременната патронна икона в храм „Преп. Наум Охридски“ в София (ил. 83) и др., т.е. през целия период на изобразяване на охридския чудотворец. Най-старото подобно изображение е литийна икона от църквата „Св. Богородица Перивлепта“, с изобразени от едната страна св. Климент, а от другата – преп. Наум Охридски (ил. 60). Това е и най-разпространеният вариант на изписване на Охридския чудотворец, използван от почти всеки съвременен иконописец за образец.

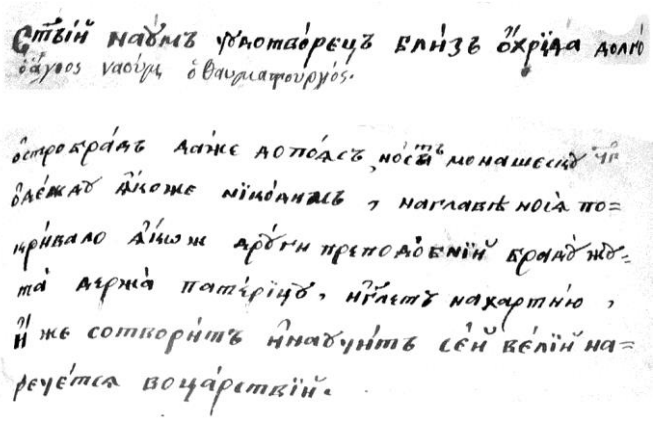
На южната сводова арка на притвора на църквата „Св. Успение Богородично“ (1764) в Зографския манастир са изобразени св. Наум Охридски и св. Димитрий Бесарбовски. Св. Наум е на черен фон, зелен и тъмночервена „земя“, с тъмнозелена качулка и схима, в тъмночервено-сиво расо, оранжев подрасник (вж. Прил. 4, ил. 76). Живописецът не се е подписал, вероятно е бил някой от атонските майстори, при това опитен зограф (фигурите са добре оразмерени).

Преп. Наум Охридски можем да видим, благославящ с дясната ръка, а в лявата държащ завит свитък и броеница и в композицията на една икона на Пресвета Богородица от църквата „Св. Параскева“ в гр. Пърмет, Албания (днес в Музея за средновековно изкуство в Корча). Дело е на Търпо Зограф, от 1800 г. (т.е. точно по времето, когато е рисувал и църквата в Светинаумовия манастир). Под Богородица (на трон, с ангели около нея) са изобразени петима светци, стъпили с крака върху стоглава хидра – св. Висарион, св. Серафим, св. Харалампий, св. Дионисий и крайният вдясно – св. Наум (вж. Прил. 4, ил. 56). Под всеки е изписана кратка молитва от *„Твоя раб Марко“* (ЕК ТОУ ΔΟΥΛΟΥ СОУ МАРКОУ).[120]

Третият вариант (подпиращ се на патерица с дясната ръка и държащ разгънат свитък в лявата) е сравнително по-рядко срещан. Това е и единственият иконографски тип, който намерих описан в Ерминия – тази на Дичо Зограф, написана на български[121]: „*Свети Наум Чудотворецо близо до Охрид. Дълго остробрад, даже до пояс, носещ монашеска одежда както Никодим, на главата носи покривало, както други преподобни, държи патерица, върху хартията е [изписано] иже сотворитъ и научитъ сей велий наречется воцарстий* (Мат. 5:19)“ (ил. 11).

[120] ***DRAKOPOULOU, Eugenia***. Цит. съч., с. 180 и сл.
[121] Вж. „Втора ерминия на Дичо Зограф“, Музей за история на София, ръкопис № 1286.

www.tezaurliturgic.ro

Ил. 11. Откъс от Ерминията на Дичо Зограф, пазена в Музея за история на София

Точно същият сюжет и надпис е изписан в дълбочината на прозореца на западната стена на главната църква на Рилския манастир, южно от главния вход (вж. Прил. 4, ил. 77 и 78)[122].

Ил. 12. Стенопис от храм "Св. Георги", с. Райчица

Същият вариант, но с текст на гръцки имаме при икона от църквата „Благовещение Богородично“ (Тирана, Албания) от 18. век – вж. Прил. 4, 57. Тук на отворения свитък е изписано: „ὃς δ’ ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ οὗτος μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν“ *(„а който изпълни и поучи, той велик ще се нарече в царството небесно“* (Мат. 5:19)) В краката на преподобния от едната страна е изрисуван храм, а от другата – сцената от чудото с мечката в ярема.

Такъв образ е изрисуван и в църквата на Светинаумовия манастир край Охридското езеро, над саркофага с мощите на преподобния (вж. Прил. 4, ил. 59). Но тук надписът на отворения свитък на гръцки е различен: „Ἀδελφέ, δάμαζε τὴν σάρκα καὶ σχόλαζε εἰς εὐχάς“ *(„Братко, обуздай плътта и следвай обетите“*).[123] Този гробен параклис е изрисуван през 1800 г.[124], така че явно предхожда ерминиите и иконите на Дичо Зограф, съответно видно е, че в по-ранна фаза всеки зограф е използвал собствена интерпретация и текст по свое усмотрение. Дори самият Дичо Зограф в друг стенопис (ил. 12), от църквата „Св. Георги“, село Райчици, използва различен текст на свитъка: „Не надѣйтеся

[122] Кой е изписан до него (също преподобен) не можах да установя – достъпът до този стенопис е невъзможен, тъй като пред него е разположено магазинче за продажба на светена вода и свещи.

[123] В т. 3 на „Кирило-методиевска енциклопедия“, на с. 677 този стенопис погрешно е описан като намиращ се в църквата „Св. Богородица Перивлепта“ в Охрид, и е датиран от 14. в. надявам се, че грешката е механична.

[124] ***ГРОЗДАНОВ, Цветан***. Цит. съч., с. 212.

на кнѧзи, на сы́ны человѣ́ческїѧ, въ ни́хже нѣ́сть спасе́нїѧ“ (Пс. 145:3 – *„Не се надявайте на князе, на син човешки, от когото няма спасение“*).

Всъщност много по-стара от ерминиите на Дичо Зограф е гравюрата на Христофор Жефарович, която е включена в неговата (и на Томас Месмер) „Стематография“ от 1741 г. Тук св. Наум Чудотворец е изобразен заедно със св. Никодим Мироточиви (ил. 13), а в лявата ръка държи свитък със посочения по-горе текст от Евангелие според Матей, глава 5, стих 19. Т.е. това вероятно е източникът на Дичо Зограф за неговата Ермения.

Ил. 13. Гравюра от Хр. Жефарович – св. Наум и св. Никодим (1741)

Четвъртият тип изобразяване на преп. Наум (подпиращ се на патерица с дясната ръка и държащ завит свитък в лявата) можем да видим например в ръкопис №162 от Музея на Сръбската православна църква в Белград (вж. по-долу илюстрацията). Тук преподобният е изрисуван заедно със св. вмчца Марина. Изобразен е фронтално, в цял ръст, облечен в тъмно патладжаненолилаво на цвят расо, с кафява монашеска мантия, отвътре оцветена в червено. Освен свитък в лявата ръка, държи и броеница, а в краката му е нарисувано „Чудото с впрягането на мечката в каруца“. [125]

Петият вариант (св. Наум, подпиращ се на патерица с дясната ръка и държащ броеница в лявата) може да се види например на една икона от охридската църква „Св. Богородица – Каменско“, където преподобният е заедно със св. Климент (виж по-долу ил.15), но също е рядко срещан тип.

Ил. 14. Стенопис от храм „Св. Атанасий“ в Кастория

И веднага след това изброяване можем да го допълним с примери, които не влизат в тази класификация. Например в един стенопис от 1844 г. в църквата „Св. Атанасий“ в Кастория (Костур, Гърция) св. Наум държи в дясната ръка кръст, а в лявата – модел на църква (ил. 14). На иконата от царския ред на иконостаса на църквата „Св. Архангели“ в манастира „Св. Наум“ (където е заедно

[125] ***ДЖУРОВА, Аксиния, Александра ТРИФОНОВА***. Цит. съч., с. 522.

със св. Климент) преподобният държи с дясната ръка патерица, а в лявата модел на църква (вж. Прил. 4, ил. 73).

В Зографския манастир, на западната стена в литийния притвор на съборната църква (католикона) „Св. вмчк Георги“, северно от главния вход, са изобразени прави, лицево застанали *„Светите български царе“* (Сѵ̑ти́и бо́лгарсѵ̑тїи ца́рїе) Михаил, Давид, Теоктист, после св. Димитър Басарбовски, св. Наум Охридски и св. Параскева Калликратска. Тук авторството е ясно – тази част на църквата е рисувана от Митрофан Зограф[126] през 1816-1817 г. Фигурите са едри и внушителни, със силно изпъкнал орнаментиран ореол. Преп. Наум е в зеленикавосивкав кукул, кафеникав хитон, монашеска схима. В дясната ръка държи кръст, с лявата благославя (или поздравява) – вж. Прил. 4, ил. 74 и 75.

А в икона от унгарския град Мишколц (Прил. 4, ил. 65) преп. Наум Охридски не държи нищо – с дясната ръка благославя, а с лявата сочи надолу, към изрисувания в краката му храм (всъщност тази икона копира гравюра на Христофор Жефарович, за която ще стане дума по-долу).

В стенописа със св. Седмочисленици от Сливничкия манастир (вж. по-горе, а също ил. 40) преп. Наум Охридски държи с две ръце завит свитък. В стенописа на купола на софийския храм „Св. Седмочисленици“, както и на иконата на амвона, Охридският чудотворец държи с две ръце затворен кодекс (Прил. 4, ил. 81).

Всички тези примери давам не за да отрека дадената по-горе класификация, а само да подчертая колко е условна тя. И да стане ясно, че е невъзможно да бъдат категоризирани строго иконописните изображения на преп. Наум Охридски. От една страна иконите с неговия образ са твърде малко за да може да бъде направена представителна извадка. От друга страна твърде късно (средата на 19. век) са включени изобщо в някаква ермения.

3. Преп. Наум Охридски с други светци

Разделението тук също е доста условно, но нека накратко погледнем и към вариантите, в които преп. Наум е изобразен в композиция с други светци. По-горе вече стана дума за изобразяването му със св. Марина (ил. 15), св. Никодим, св. Георги и св. Димитър, в група със св. Седмочисленици и т.н. Най-често обаче той е изобразяван заедно със св. Климент Охридски (вж. например ил. 16 и ил. 73). Така както е неизбежно присъствието на първия епископ на българския език в службите и житията на преп. Наум, така е невъзможно и да не са заедно на повечето изображения. Ва-

[126] ***БОЖКОВ, Атанас, Асен ВАСИЛЕВ***. Художественото наследство на манастира Зограф. Наука и изкуство, С., 1981, с. 107 и сл.

риантите в групата на св. Седмочисленици вече бяха споменати. Иконата от иконостаса на църквата в Светинаумовия манастир също играе роля на прототип за последващи изписвания на двамата охридски чудотворци. Тази икона от 1711 г. (вж. Прил. 4, ил. 73) е дело на иеромонах Константин[127]. Тук св. Наум държи в лявата ръка модел на църквата си, а в дясната – игуменска патерица. На това изображение тези атрибути намират своето най-точно място, тъй като именно Наум е създател на тази света обител, както и неин първи игумен. Св. Климент е в архиерейско одеяние, благославящ с дясната ръка и държащ в лявата затворен кодекс.

Заедно са двамата охридски чудотворци и на иконата от „Св. Богородица – Каменско“ в Охрид (виж по-долу, ил. 16). Тук преп. Наум е отляво на св. Климент, с патерица в дясната ръка, а с лявата благославя. Св. Климент отново е архиерей, държи разтворено Евангелие с лявата ръка, а с дясната – епископски жезъл. Евангелският текст е от Неделя Сиропустна (Мат. 6:14-15).

Ил. 15. Св. Марина, св. Наум Чудотворец и „Впрягането на мечката в каруца”

Ил. 16. Св. Климент и св. Наум, „Св. Богородица - Каменско“, Охрид, БЮРМ

В Света Гора често можем да видим преп. Наум до преп. Димитър Басарбовски[128] (виж по-горе за изображенията в притворите на двете Зографски църкви, също и ил. 74). И двамата са били монаси и в атонските

[127] ***КЕЛИЧ, Гордана***. Портрет светог Наума из цркве Ваведења Богородице манастира Троноше. – В: 1100 години од упокојувањето на свети Наум Охридски. Канео, Охрид, 2011, с. 222.

[128] *Преп. Димитър Басарбовски* († 1685 година) – подвизавал край с. Басарбово, Русенско. Мощите му днес почиват в Букурещ и е почитан като покровител на румънската столица.

www.tezaurliturgic.ro

обители често зографите предпочитат да изобразяват други монаси. Докато там св. Климент Охридски обикновено или отсъства или е изобразен в олтара (на католикона, например). Според преданията, основатели на Зографската света обител са тримата братя от Охрид – Давид, Аарон и Иоан Селима и това е станало през 919 г. Това предание е записано в сводната Зографска грамота и в редица други документи, а и почти винаги се разказва от монасите като начало на манастира. Пак монасите разказват, че тези първоосновател и са дошли на Атон след смъртта на св. Климент. Но предвид разстоянията по онова време, спокойно може да се предположи, че това са ученици или послушници или замонашени от преп. Наум в неговата обител, които след смъртта му са потърсили място по-далеч от света. Няма как да бъде изградена научна хипотеза за това предположение, освен ако не се открият нови извори, но от друга страна изобилието на стенописи на преп. Наум в Зограф предполагат някакво влияние. Дори в ново време, преди няколко години при изографисването на малката трапезария, сред малцината представени светци беше и Наум Охридски (в медальон, държащ с две ръце завит свитък).

Изобразяването на охридския чудотворец заедно със св. Марина, държаща дявола, се дължи на факта, че двамата светци са покровители на задругите[129] (т.е. на някои еснафи), но причина може да е и силното ѝ почитане през пост-византийската епоха в района на Охрид, в това число и в Мосхопол (там често тя е наричана и св. Марена). Този образ на великомъчеництата присъства и в иконите с житийни сцени на св. Наум.

4. Преп. Наум Охридски с житийни сцени

Горното заглавие не е много точно, но това е техническият термин на този жанр. Проблемът е в това, че в познатите жития на преп. Наум (виж първия раздел на настоящето изследване) не присъстват сцените, рисувани в популярните през 18. и 19. век композиции. Обикновено за изграждането на подобен изобразителен цикъл се използва един житиен текст, който е най-широко разпространен, утвърден, изпитан и проверен от книжовната традиция. При това този текст трябва да съдържа достатъчно подробности, необходими за изграждането на иконографски формули. Понякога такава роля играе и част от текста на службата в чест на светеца. И на последно място (в по-ново време) цикълът се допълва със сцени, почерпани от други източници – предимно фолклор.[130] Точно обратното е при изобразяването

[129] Вж. ***ДЖУРОВА, Аксиния, Александра ТРИФОНОВА***. Цит. съч., с. 51. В текста на ръкописа се споменава, че на празниците на св. Наум (20 юни и 23 декември) и на св. Марина (17 юли), работилниците на майсторите от задругата в града е трябвало да бъдат затворени, а членовете на задругата трябва да присъстват на църковните последования на тези дни, в противен случай им се налагат строги наказания във вид на глоби.

[130] ***БАКАЛОВА, Елка***. Една неизвестна житийна икона на св. Наум от Софийския археологически музей. – сп. *Проблеми на изкуствата*, бр. 4, С., 1993, с. 15-16.

на „житийните сцени“ на преп. Наум – нито един от сюжетите не може да бъде открит в житие или служба на преподобния. Отсъства и намек за разгрома на славянските първоучители в Панония, за тяхното изгонване, за приемането им в Рим и в Плиска. Отсъства св. Климент Охридски, който иначе неизменно присъства в житията и службите на преп. Наум. Изобразяват се предимно чудеса, извършени от Охридския чудотворец след смъртта му. Единствено сцената на Успението му има нещо общо с агиографските произведения за него – като един преход от земния към вечния живот. Всички останали сцени са почерпени от фолклорни легенди, разпространявани в района около манастира и Охрид. Тези легенди са изключително популярни и до днес и са постоянен обект на записване и изследване от фолклористи. Както стана дума в началото, днес този фолклор се превръща в писание – в манастира могат да бъдат закупени няколко книги, събрали чудеса, но нито една богослужба на преподобния.

Едни от най-старите познати изображения на преп. Наум Охридски с житийни сцени са гравюрите на известния живописец, книжовник и гравьор Христофор Жефарович (вж. ил. 17 и 18 по-долу), отпечатани през 1743 г. във Виена. Те съдържат най-голям брой сцени, илюстриращи моменти от живота и чудесата на светеца.

Ил. 17. Свети Наум със житийни сцени, гравюра на Христофор Жефарович, 1743

Ил. 18. Свети Наум със житийни сцени, гравюра на Христофор Жефарович и Томас Месмер, 1743

Тези гравюри били изключително популярни през 18. век и често тяхната композиционна схема била повтаряна. Едно от най-точните копия, но вече със средствата на живописта, е икона от Археологическия музей в София, която в момента е в експозицията за православно изкуство на Националната художествена галерия, разположена в криптата на храм-паметника „Св. Александър Невски“ (прил. 4, ил. 64). Различията са малки

– например Деисисът е свален в средата над фигурата на преп. Наум, разместени са и някои сцени. Всяка сцена и при гравюрите, и при иконата е надписана, но в софийската икона текстовете са на български език. Съвсем точно са възпроизведени сградите и селищата в най-долното поле със съответните надписи, но очевидно е използвана директно транскрипция от гръцки (т.е. модел е била гравюрата), а не оригиналните славянски имена – примерно *Пестиани* (Πεστιανη), вместо Пещани, *Лїпанисти* (Λιβανίστα) вместо Любанища, *Елсианъ* (Ἐλσίαν) вместо Елшани и др. Липсва и художественото майсторство на Жефарович, явно иконата е дело на скромен провинциален зограф[131]. Все пак в това изследваме ще използваме иконата за описание на сцените, тъй като е по-достъпна и четлива.

В иконата от Криптата (ил. 64) в средата е изобразен преп. Наум, в монашеско одеяние, благославящ с дясна ръка, а с лявата сочещ към модел на храм в нозете си. Над него, на облак е изобразен Деисис. Сцените се редуват както следва, отляво надясно и отгоре надолу:

1. *„Царят осъжда св. Наум“* (Соудень бѣ w̄ царѧ). Надпис в гравюрата: *Κρινομένος υπό τοῦ Βασιλέως*.
2. *„Изпраща го в тъмница“* (В темнїцоу посїлаетъ сѧ). Надпис в гравюрата: *Εἰς φυλακὴ πέμπεται*.
3. *„Св. Наум кръщава царската дъщеря“* (почти е заличено – …цар..аа). Надпис в гравюрата: *Βαπτίζη τὴν βασιλοπούλαν*.
4. *„Св. Наум изцелява душевно болни/бесните“* (Ицѣлѧе бѣснїте). Надпис в гравюрата: *Ιατρόθη τοὺ δαιμονισμένους*. Тази сцена в други случаи носи заглавие и *„Изгонване на бесовете“*.
5. *„Успение на св. Наум“* (Оуспенїе с҃ Наоума). Надпис в гравюрата: *Ἡ κοίμοισις τοῦ ἁγίου Ναούμ*.
6. *„Казанът оставя отпечатък върху камъка“* (заличено + …казань). Надпис в гравюрата: *Βάνοντας τὴν καρδάρα εἰς τὴν πέτραν ἐτοπόθη*.
7. *„Св. Наум гонен от богомилите“* (Гоненъ бѣ w̄ невѣрнї). Надпис в гравюрата: *Διοκόμενος ὑπο τῶν Βογομίλων*.
8. *„Св. Наум впряга мечката в ярем/каруца“* (Прѣже мечката на кола). Надпис на гравюрата: *Ζεύγη τὴν ἀρκούδα εἰς τό ἁμάξη*.
9. *„Крадецът на чашата е наказан“* (Радї чашата що ѧ оузе на зор҃ паде с конїw̄). Надпис в гравюрата: *Διὰ τὴν κούπαν ὁποὺ πήρεν στανικῶς ἔπεσιν μὲ τὸ ἅλογο*.
10. Св. Марина с чук, заема две полета на височина. Надписът е изличен. В гравюрата е сигнирана: *Ἡ ἁγία Μαρίνα*.
11. *„Запустяват домовете на крадците на казана“* (Що оукрадоше казане запоусты їмъ се домъ). Надпис на гравюрата: *Διὰ νὰ κλέψουν τό καζάνι ριμάζη τό σπίτη*.

[131] ***БАКАЛОВА, Елка***. Една неизвестна житийна…, с. 14-15.

www.tezaurliturgic.ro

12. *„Крадецът на коня осъмва пред стените на манастира“* (Що оукраде конїѡтъ wс҃мноу претъ портата). Надпис в гравюрата: *Ο κλέψας τὸ ἄλογο ξημερώνη εἰς τὴν πόρταν*.
13. *„Опит за открадване мощите на светеца“* (Ꙋбїдоуе да кр(а)де с҃ мощи). Надпис на гравюрата: *Οἱ δοκιμάζοντες νά κλέψουν τὸ ἅγιον λείψανον ἐδαιμονίαθηκαν*.
14. *„Крадецът на гроздето излага живота си на опасност“* (надписът на иконата е заличен). Надпис на гравюрата: *Διὰ τὰ σταφύλια βιαίως εἰς τὴν λύμνην κινδινεύση τὴ ζωή του*.
15. *„Загива коня на онзи, който е излъгал светеца“* (Ра… се на см… така оугїноу… конїѡтъ). Надпис на гравюрата: *Διὰ νὰ γελάσι με τον ἅγιον ψωφὰ τὸ ἄλογο τοῦ*.
16. *„Открадналите котката умират“* (Да оукрадноу мачка(та) … wстаноу оу домъ). Надпис на гравюрата: *Διὰ νὰ κλέψουν τη γάτα αὐτῆ μόνη ἔμηνεν εἰς τό σπίτη*.[132]

Освен в описаните по-горе гравюри и икони, друго голямо струпване на сцени от житийния цикъл на преп. Наум имаме в гробния параклис в неговия манастир, над саркофага с мощите му. Във втората зона (отдолу нагоре), над вече споменатата сцена на неговото *Успение*, където го опяват и другите Седмочисленици (ил. 58 и 59), са изписани (в периода 1780 г. до 1800 г. от Търпо Зограф[133]) десет житийни сцени. Почвайки от северната страна и движейки се на изток, по часовниковата стрелка, споменатите сцени са изписани в следния ред: *„Впрягане на мечката в яремата/каруцата“* (вж. прил. 4, ил. 67), *„Опит за открадване на мощите на светеца“* (ил. 70), *„Лекуването на душевно болните/ Св. Наум изцелява обладаните от бесове“* (ил. 68), *„Крадецът на коня, който осъмнал пред вратите на манастира“* (ил. 72), *„Цар Михаил осъжда св. Наум“*, *„Водят св. Наум в затвора“* (ил. 71), *„Кръщаване на щерката на царя“* (ил. 69), *„Казанът оставя отпечатък в камъка“* и *„Св. Наум прогонен от богомилите“*. Надписите на стенописите са на гръцки и повтарят почти точно дадените по-горе.

Както показва дори и бегъл поглед на гореизброените сцени, преобладават чудеса, свързани с кражби и крадци, с тежки наказания за тези престъпления. Понякога прекалено тежки (смърт за кражба на котка?!). Но поверията, че преподобният закриля от крадци издигат култа към св. Наум като закрилник от кражби. Съответно е много почитан от търговците от Охридско и Мосхополско, които носят неговия образ навсякъде със себе си и своите товари. Друго характерно е почитането на Охридския чудотворец

[132] Гръцките наименования и част от българските са взети от ***БАКАЛОВА, Елка***. Една неизвестна житийна…, с. 14.

[133] Името на Търпо научаваме от големия надпис над вратата на наоса на църквата в „Св. Наум“, където е посочено и че е сина на зографа Константин от Корица (Корча).

като лечител и закрилник на душевно болни (и обладани от демони). Трудно е да се установи доколко това е резултат от наистина случили се чудеса или е на основата на народната етимология на името му – светецът учи *„на ум“* (все още може да се чуе в региона народната поговорка *„Или ум или Свети Наум“*). Близката Богородична църква „Заумска“ („Захумска“ - името идва от „зад хълма“) също се свързва с тази етимология, помагайки *„за ум“*. Във всеки случай факт е, че в манастира допреди век е имало психиатрична болница (по-скоро приют за душевно болни – на мястото на крилото южно от църквата). А софийската болница за активно лечение по неврология и психиатрия (Четвърти километър) днес носи името „Свети Наум“. Изцеления на болни извършвал самият Иисус Христос (вж. например случая с Гадаринския бесноват, Лук. 8:26-37 и Мат. 8:28-34), болни лекуват св. апостоли, както и много светци. Като помагаща за изцеления на душевно болни се почита и св. Марина, т.е. не случайно тя е част от иконата на св. Наум.

Ил. 19. Печатът на манастира „Св. Наум“, от 16-17. век - сега в Църковния музей в София

Но най-известното от илюстрираните предания е *Чудото на св. Наум с мечката*, която светецът впрегнал в ярем, вместо изядения от нея вол[134]. Тази легенда има няколко версии, които съм чувал в региона, включително вариант, при който дивото животно е вълк. За последното спомага наивистичното изображение на мозайката над входа на манастира, където наистина животното прилична повече на куче или вълк (вж. Прил. 4, ил. 65). Освен обаче на иконите с житийния цикъл и над входа на обителта, това чудо е изобразено и по друг тип икони (вж. вече споменатите ил.15, 57,73), а в Църковния музей в София се пази печат от 17. век, на който също е изобразена мечката, впрегната в общ ярем с вола (вж. ил. 19).

Интерпретациите по темата за мечката могат да бъдат най-различни, от символ на злото, което преподобният побеждава, през грижата за селяните от околността, които работят за обителта на св. Наум, до препращането към Райската градина, където човекът и животните (а също и дивите и питомните животни) са живеели мирно и съвместно преди грехопадението. Съответно укротяването на дивия звяр може да се тълкува като реално изкупление на първородния грях чрез христовата жертва. Но това твърде отдалечава от местното значение, което от своя страна е предизвикало многобройните изображения на преподобния, а именно просто като чудо на чудотвореца.

[134] Вж. ***ШАПКАРЕВ, Кузман.*** Цит. съч.

Други от описаните сцени са явни анахронизми, например проблемите с богомилите. Но изобразяването на този апокриф показва, че в региона е имало сериозни проблеми с богомилите и това е дало отражение на фолклора. Такива анахронизми в региона са например приказките за това, че св. Климент и св. Наум са братя и са се разделили в двата края на езерото, за това, че св. Спиридон (4. век), св. Марина (3. век) и св. Наум (10. век) са двама братя и сестра, за турците, гонили преподобния и др.[135] Подобни разкази можем да чуем навсякъде, например в Трънско и Брезник дори показват откъде е минала св. Петка като е бягала от турците. Популярен в Осоговския край е разказът за четиримата братя – св. Иван Рилски, св. Йоаким Осоговски, св. Прохор Пчински и св. Гаврил Лесновски, които се разделили, тръгнали в 4 посоки и където спрели, създали свои манастири (един век дели рилския чудотворец от останалите). Някои от приказките от Охридския край са подкрепени обаче и от библейски цитати:

Докато змията не мине през тясно място, не може да свлече от себе си старата кошуля и да се обнови. И човекът трябва да върви по тесен житейски път за да се освободи от своето старо грешно битие и да се обнови с духът на истината. Страданията правят този тесен път, особено страданията за Христос и за Неговото свято Евангелие. Това, че истинските християни ще патят много на този свят е пророкувал и самият Господ Иисусна своите апостоли: „В света скърби ще имате; но дерзайте: Аз победих света“, рекъл Той (Иоан 16:33). При друг случай повторил: „и ще ви поведат пред управници и царе заради Мене, но не се плашете“ (по Мат. 10:18-19). Двете тия пророчества са му се изпълнили и на св. Наум. Той имал големи неволи, а е извеждан и пред царе заради Евангелието. Неволята била първо в дълготрайното пътуване, и пеша, и на кон, из Мизия и Панония. Още по-голяма неволя идвала от гоненията на дивите безбожни племена в Панония, откъдето накрая св. Наум заедно със св. Климент бил прогонен. А още по-голяма неволя идвала от пакостните богомили, които съвсем не му давали мир, докато славата на светителя не се укрепила навсякъде сред народа. И пред боляри и царе нашият светител бил изведен и обвинен като престъпник. Някой си мизийски цар дълго го мъчел и го държал в затвора, докато по Божия промисъл царската дъщеря не чула спасителното учение от затворения Наум, повярвала и се покръстила. Тогава светителят бил освободен от затвора и пуснат с почести. Много пъти дивите славяни го били с тояги и го гонили от своите села. Но свети Наум изтърпял всичко до край, с благодарност и надежда в Господа, Който не го оставил, а го водел „от сила на сила“ и го прославил с вълшебни дарове.[136]

[135] Вж. Чудата на свети Наум. Сборник <https://www.scribd.com/doc/47825215/Sv-Naum-Ohridski-Scribt> [посетен 1 май 2015], чудеса 12, 21, 22 и др.

[136] Чудата на свети Наум…, чудо 31.

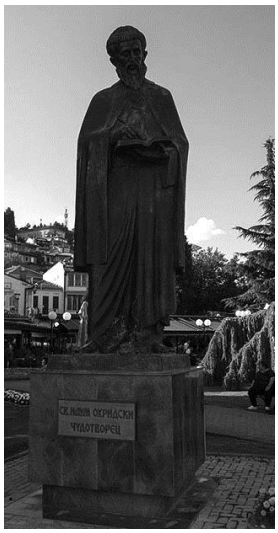
Очевидна е връзката на горния текст с житията на преп. Наум Охридски, но как в разказа намират място богомилите и царската дъщеря на е ясно. Споменаването на славяните като някакво чуждо племе подсказва един вероятен чужд (гръцки) извор.

5. Други примери за изобразяване на преп. Наум Охридски

В края на изложението само накратко ще бъдат отбелязани и други примери за изобразяване на преп. Наум – със средствата на пластиката. В края на 2005 г. скулпторът Борис Джепароски в рамките на един ден, за 15 часа издялал с моторна резачка статуя на преподобния със свитък в лява ръка от изсъхнало орехово дърво и то на пристана пред манастира. Днес тя е лакирана, покрита с навес и е обект на поклонение (вж. ил. 20). В рамките на една година в БЮРМ се появиха две бронзови статуи – едната в центъра на Охрид през 2011 г., до пристана, преп. Наум чете разтворена книга (ил. 21). В друга бронзова композиция той е със св. Климент – край каменния мост на р. Вардар, в Скопие (ил. 22). Готова още 2012 г. тази статуя е част от грандоманския проект „Скопие 2014“. Св. Климент е облечен като архиерей, с дясната ръка благославя, а с лявата държи разтворена книга, в която има по няколко думи, изписани на глаголица. Преп. Наум е облечен като монах, в лявата ръка държи затворен свитък.

Ил. 20. Дървена статуя пред манастира „Св. Наум“. Изработена от сурово орехово дърво за 15 часа с моторна резачка от Борис Джепароски. Осветена на Богоявление през 2006 г.

Ил. 21. Паметник на свети Наум Охридски в центъра на Охрид, до пристанището. Осветен на 3.07.2011 г. Дело на скулптора Томе Серафимовски

Ил. 22. Паметник на св. Климент и св. Наум (осветен 2012) при каменния мост на река Вардар, част от проект „Скопје 2014“. Дело на скулптора Перо Кованцалиев

На 10 декември 2010 г. Българската народна банка представи златната юбилейна монета „Св. Наум“, с номинал 100 лева. На лицевата страна на монетата е логото на БНБ и годината на издаване – 2010. На обратната

страна на монетата са изобразени: образът на св. Наум, църквата от манастира „Св. Наум“ край Охрид, където се пазят мощите на светеца и надпис „СВ. НАУМ“ (вж. Прил. 4, ил. 82).

Активизирането през 18. век на Охридската архиепископия за оживяване, изтъкване и акцентиране на култа към особено почитани на нейната територия светци довежда до по-сериозно честване и на преп. Наум, част от което е отпечатването на негови служби в Мосхопол през 1740 и 1742 г. (вж. първият раздел) и официалното пренасянето на празника му през юни. Това съживяване се среща и се усилва от по-голямото разпространение на благочестивите предания и устната фолклорна традиция. Последната от своя страна рефлектира и върху многобройните сюжети, разгледани по-горе, представящи иконографията на изобразителния житиен цикъл на Охридския чудотворец. И докато в богослужебната прослава всичко е по-строго и все пак санкционирано от местните архиереи (като архиеп. Константин Кавасила, съставил най-разпространените канони, или еп. Марко, ръководил написването на най-старото известно житие на преп. Наум), в изобразителното изкуство успяват да се промъкнат апокрифни и простонародни мотиви. Това донякъде е уникален или поне рядък случай на максимално фолклоризиране на култа към определен светец, но може би точно тези импулси допринасят за дълготрайността му, за почитането му не само от българи и „мизийци“, а и от всички народи в региона.

www.tezaurliturgic.ro

Заключение

Изследването и систематизирането на иконографските и богослужебните практики, посветени на преп. Наум Охридски, не е задача, която може да се реши отведнъж и завинаги. И до днес личността и делото на преподобния са ни частично познати. Стигналите до нас житиеписни творби, посветени на него, са малко и изолирани. Въпреки това те ни дават достатъчно информация, за да заключим със сигурност за важната му роля за разпространението на славянската писменост в България и за устройството на българската църква. Делото му неизменно е представяно като част от по-голямото – това на светите братя Кирил и Методий и на техните ученици, начело със св. Климент. Малко са светците, почитани с два празника в църковната година, а преп. Наум е един от тях. Като част от св. Седмочисленици, празнуването му е дори три пъти в годината. Това е факт, който недвусмислено показва, че делото му е оставило дълбока следа в историята и в сърцата на хората.

За съжаление днес богослужебните последования, посветени на преп. Наум, са ограничени само до службата, написана на гръцки от Константин Кавасила и нейните преводи. До нас не са достигнали нито оригинали, нито преписи на стари славянски канони. Вероятно дългото прекъсване на църковната, оригинално писмена и национална традиция по време на чуждите владичества е една от сериозните причини за това. Факт е обаче, че дори в тези тъмни векове делото на св. Наум не е забравено. Макар и извън пределите на българските територии, значимостта на ролята му за просвещаване на славяните и устройване на църквата са зачетени и отбелязани. Създаването на нарочна служба от Кавасила го доказва безспорно. В службата изрично се подчертава важността на св. Наум за просвещаването на славяните и конкретно на българите. Самият факт, че преподобният е почитан като просветител и сред неславянски народи – гърци, власи и албанци, е показателен за силата и мощта на неговото присъствие в историческия и църковен живот на Балканите.

Настоящото изследване систематизира и описва изчерпателно всички известни жития и служби на преп. Наум Охридски, като се спира и на някои съвременни явления и проблеми. Единият от тях, например, е въпросът с различните вариации на тропара му. Тук можем само да го отбележим и да споменем за трудностите, които подобни разминавания създават, но решаването му е от друга компетенция. Член 58, ал. 6 от Устава на Българската православна църква изрично дава като правомощия на Св. Синод *„да издава Свещеното Писание и богослужебните книги и да следи други да не издават такива книги“*. Същото важи и за недостъпността на Службата на

преп. Наум днес, както и за някои забелязани грешки в Часослови, Паримийник и др. Нужна е по-задълбочена работа с текста на ръкописите, търсене на други, а също и превод на текстовете на съвременен български език, за да може богослужението да бъде по-разбираемо, макар и засега то да е ограничено само в един храм в България.

Друг въпрос, който се нуждае от едно по-задълбочено и сериозно изследване, е присъствието на Свещеното Писание в службите за преп. Наум Охридски. Подробното му изучаване би хвърлило нова светлина не само върху почитането на преподобния, но и върху начина, по който делото и животът му са били възприемани, разбирани и оценявани.

Представените във втора глава основни типове иконописни изображения на светеца подкрепят недвусмислено тезата за основополагащата роля на делото му за просвещаването на българския народ и за устройване на българската църква. Присъствието на негови изображения в иконописните програми на множество храмове е показателно за почитта, която му засвидетелстваме и до днес, и заедно с това, интензивността на изобразяването му помага да се очертае и районът, в който култът към преподобният е представен сериозно. За съжаление представянето на иконографията на св. Наум не е изчерпателно като примери. Първо, поради голямото им разнообразие и второ, поради трудната им достъпност заради съвременните държавни граници. Въпреки това в текста е представена работеща класификация на иконографските типове и сюжети, която може да послужи като основа за следващи изследвания и проучвания. Разбира се, тази класификация подлежи на детайлизиране, но общата рамка е налична и е добър ориентир за по-нататъшна работа върху темата.

Богослужебните практики и иконографията на преп. Наум Охридски досега не са били обект на общ обзор. Описанието и анализирането им в настоящата работа, макар и в доста компактен вид, очертава няколко много важни извода, които задават посоки както за бъдещи изследвания, така и за разширяване на настоящата работа. Накратко, те биха могли да бъдат формулирани така:

1. Първите признаци за почитане на преп. Наум като светец датират непосредствено след смъртта му – още през 10. век.
2. Неизменна част от прославата на преп. Наум е връзката му с останалите св. Седмочисленици и най-вече със св. Климент.
3. Очертават се два върхови момента в неговото почитане – около 13. век, когато в Охрид предстоява архиепископ Константин Кавасила, и в началото на 18. век, по времето на архиепископ Иоасаф II.
4. Службите на преп. Наум са живи и днес и изпълнявани редовно, макар и в ограничен брой храмове.
5. Днешната му богослужебната прослава по произход е свързана с гръкоезичната (византийска) практика за честване на светеца.

6. Основен център на почитането на преп. Наум Охридски е неговият манастир и районът около него, а като ареал – територията на бившата Охридска архиепископия.
7. Значимо е почитанието на преп. Наум в Св. Гора Атонска – там са открити ръкописите на най-старото му житие, единствената творба с доказано негово авторство, ръкописи на негови служби, там са направени първите преводи на тези служби на славянски, сериозно е присъствието му и в иконографската програма на храмовете в Зографския манастир.
8. Живи са и фолклорните моменти, в записвани и до днес народни предания за многобройни чудеса на преп. Наум, като най-силно е тяхното отражение в иконописта.

Повече от десет века преподобният Наум е тих и милостив наш небесен застъпник. Знаем малко за живота и личността му. Но делото му е пред очите на всички ни. То е живо и до днес и говори за голямата му скромност и великата му всеотдайност. Той е истински апостол, който превежда българския народ в лоното на Христовата църква.

Той е изповедник на вярата, духовен отец и учител, който продължава подетото от светите братя Кирил и Методий.

Книжовник, поет и химнописец, който е възпял първозвания Христов ученик Андрей.

Преподобен, прекарал последните години от живота си в молитва и покаен плач.

Велик молитвеник и чудотворец, който не оставя чадата си без нежна утеха.

„По плодовете им ще ги познаете“ (Мат. 7:16) – казва нашият Господ Иисус Христос, а плодовете от неуморния труд на свети Наум са чудно сладки. И не защото те ни задължават, а защото и досега продължават да са показалец към истинската християнска добродетел, която да следваме и по чиито стъпки да вървим, всеки от нас по силите си, би трябвало да направим така, че повече хора да встъпят в този път и да са съпричастни. Тъй както е направил и самият преподобен преди повече от десет века.

Надявам се и моите скромни усилия да допринесат полза и да помогнат да следваме пътя, който преп. Наум ни е завещал.

Света оставил, привързал се към Христа,
плътта разпънал си и си живял духовно, вселаженни Науме,
потрудил се да се подвизаваш в пътя на апостолите,
привел си към вярата, огромно множество мизийци.
Затова с твоите молитви избави ни от изкушения!

Използвана литература:

1. 1100 години од упокојувањето на свети Наум Охридски. Канео, Охрид, 2011.
2. АВКСЕНТИЙ, архим. Литургика. Ч. 2. Пловдив, 2007.
3. Акатист преподобном оцу нашем Науму Охридском чудотворцу. Манастир Свете Тројице, Бјеле воде, 2011.
4. БАКАЛОВА, Елка. Една неизвестна житийна икона на св. Наум от Софийския археологически музей. – сп. *Проблеми на изкуствата*, бр. 4, С. 1993.
5. БАКАЛОВА, Елка. Седмочислениците в изобразителното изкуство. - В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 3. П-С. Проф. Марин Дринов, С. 2003.
6. БОЖИЛОВ, Иван, Анна-Мария ТОТОМАНОВА, Иван БИЛЯРСКИ. Борилов синодик. Издание и превод. ПАМ Пъблишинг, С., 2010.
7. БОЖКОВ, Атанас, Асен ВАСИЛЕВ. Художественото наследство на манастира Зограф. Наука и изкуство, С., 1981.
8. БЪРЛИЕВА, Славия. Пространното гръцко житие на Наум Охридски. – сп. *Старобългарска литература*. С., 1987, бр. 20.
9. БЪРЛИЕВА, Славия. Служби за свети Седмочисленици. - В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 3. П-С. Проф. Марин Дринов, С., 2003.
10. ВЕЛИМИРОВИЋ, Николај. Охридски пролог. <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/prolog/> [онлайн ресурс, посетен 1 август 2015]
11. ГЕРГОВА, Емилия. Агиографските произведения за Наум – литературни източници и текстови взаимоотношения. - В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 8. БАН, С., 1991.
12. ГРОЗДАНОВ, Цветан. Уметноста и културата на XIX век во Македонија. МАНУ, Скопје, 2004
13. ГРОЗДАНОСКИ, Ратомир. Свети Наум Охридски виден низ библиските цитати во Богослужбата за него. - В: 1100 години од упокојувањето на свети Наум Охридски. Канео, Охрид, 2011.
14. ГРОЗДАНОСКИ, Ратомир. Иконоликот на светителот претставен со библиските содржини во акатистот за свети Наум Охридски. <http://www.rrgrozdanoski.mk/content/view/231/> [онлайн ресурс, посетен 28 август 2015]
15. ДЖУРОВА, Аксиния, Александра ТРИФОНОВА. Гръцки ръкопис №162 „Устав на Задругите“ в Музея на сръбската православна църква в Белград. - сп. *Археографски прилози*, бр. 31-32, Београд, 2009-2010.

16. ДУЙЧЕВ, Иван. Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. - В: Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. БАН, С., 1969.
17. ЖЕЛЕВ, Иван. Животописни сведения за свети Кирил и Методий и учениците им от гръцките служби за тях. - В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. Т. 1. СИ, С., 1989.
18. ЗЛАТАРСКИ, Васил. Словенското житие на св. Наум от XVI век. - В: Избрани произведения. Т. 2. Наука и изкуство, С., 1984.
19. ИВАНОВ, Йордан. Българските старини из Македония. Второ, допълнено издание. С., 1931. Фототипно издание. БАН, С. 1970.
20. ИВАНОВА, Климентина. Жития на Наум Охридски. - В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 1. А-З. БАН, С., 1985.
21. ЙОВЧЕВА, Мария. Служби за Наум Охридски. - В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 3. П-С. Проф. Марин Дринов, С., 2003.
22. КАЛЕВ, Димитър. Преподобни Наум Охридски – богослужебна прослава. - сп. *Духовна култура*, бр. 12, С., 1990.
23. КЕЛИЧ, Гордана. Портрет светог Наума из цркве Ваведења Богородице манастира Троноше. - В: 1100 години од упокојувањето на свети Наум Охридски. Канео, Охрид, 2011
24. Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 1. А-З. БАН, С., 1985.
25. Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 2. И-О. Св. Климент Охридски, С., 1995.
26. Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 3. П-С. Проф. Марин Дринов, С., 2003.
27. КОЖУХАРОВ, Стефан. Наум Охридски. - В: Кирило-методиевска енциклопедия. Т. 2. И-О. Св. Климент Охридски, С., 1995.
28. КОЖУХАРОВ, Стефан. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски. - В: *Преславска книжовна школа*. Т. 1, С., 1995.
29. ЛАВРОВЪ, Пётр Алексеевич. Житія св. Наума Охридскаго и служба ему. – В: Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ, *1907*, т.XII, кн. 4, Санкт-Петербург, 1908.
30. МИЛЕВ, Александър. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки. БАН, С., 1966.
31. МИЛЕТИЧЪ, Любомир. Къмъ фрескитѣ на манастиря Св. Наум. - сп. *Македонски Прегледъ*, год. I, кн. 3, С., 1925.
32. Минея сборная. <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/1857> [онлайн ресурс, посетен 18 юни 2015],
33. НИКОЛОВА, Светлина. За един непознат препис от службата на св. Наум Охридски. - В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. БАН, С., 1993.

34. НИКОЛОВА, Светлина. Установяването на датите за честване на св. Наум Охридски и архиепископ Йоасаф. - сп. *Palaeobulgarica – Старобългаристика*, бр. 25, С., 2001.
35. Паримийник. Пълен. Второ допълнено издание. С., 2012.
36. ПАРТЕНИЙ, Левк. епископ. Богослужебнаѧ послѣдованиѧ на все лѣто съ житіѧми свѧтыхъ равноапостолныхъ седмочисленныхъ славѧноболгарскихъ просвѣтителей. СИ, С., 1958.
37. ПОПОВСКА-КОРОБАР, Викторија. Претставата на седмочислениците во контекст на сликаната програма во Сливничкиот манастир. - В: Четврта научна средба по повод патрониот празник на Националната и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“. Скопје, 2010.
38. РАШКОВ, Иван. Образите на светите седмочисленици в православната иконография. - сп. *Богословска мисъл*, бр. 2, С., 1997.
39. РИСТЕСКИ, Гоце. Непозната служба за свети Наум Охридски од Јоан Хармосин Охридски. сп. *Премин*, бр. 85-86, Скопје, 2013.
40. РУСЕВА, Ралица. Композицията на Светите Седмочисленици в паметниците от XVIII–XIX век на територията на съвременна Албания. - сп. *Онгъл*, год. VI, 2014, бр. 8. <http://www.spisanie.ongal.net> [онлайн ресурс, посетен 1 юли 2015],
41. СНЕГАРОВ, Иван. История на Охридската архиепископия. Т. 1. С., 1924. Второ фототипно издание, Проф. Марин Дринов, С., 1995.
42. СНЕГАРОВ, Иван. История на Охридската архиепископия – патриаршия. Т. 2. С., 1932. Второ фототипно издание, Проф. Марин Дринов, С., 1995.
43. Стара българска литература в седем тома. Т. 4. Житиеписни творби. Български писател, С., 1986.
44. СТЕФАНОВ, Стефан. Църковнославянските служби на преподобни Наум Охридски в контекста на съвременния му богослужебен култ. - В: Дни на културата 2011. Т. 1. Фабер, Велико Търново, 2011.
45. Типик или църковен устав за извършване еднообразно и чинно обществено богослужение в енорийските храмове на Българската православна църква. СИ, С., 1980.
46. ХИЛЕНДАРСКИ, преп. Паисий. История славянобългарска. Зографска света обител, Св. Гора, Атон, 2012.
47. ХЪРКОВ, Стефан. Нотирани песнопения в чест на свети Наум Преславско-Охридски. - В: *Преславска книжовна школа.* Т. 12. Шумен, 2012.
48. ЦЕЛАКОСКИ, Наум. Свети Наум Охридски Чудотворец. Растер, Прилеп, 1997
49. Часослов. СИ, С., 1982.
50. Часослов. СИ, С., 1996.

51. ЧЕШМЕДЖИЕВ, Димо. Култът на свети Седмочисленици в средновековна България. - сп. *Slavica Slovaca*, бр. 1, Братислава, 2011.
52. Чудата на свети Наум. Сборник. <https://www.scribd.com/doc/47825215/Sv-Naum-Ohridski-Scribt> [онлайн ресурс, посетен 1 май 2015].
53. ШАПКАРЕВ, Кузман. Сборник от български народни умотворения. Т. 2. Приказки и предания. <http://liternet.bg/folklor/sbornici/shapkarev_2/> [онлайн ресурс, посетен 1 юли 2015].

54. Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ημών Κλήμεντος Ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν, Νεωστὶ καινῷ τύπῳ ἐκδεδομένη, συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ τε Δημητρίου τοῦ Χωματινοῦ καὶ τοῦ Καβάσιλα, ἀρχιεπισκόπων τοῦ αὐτοῦ θρόνου χρηματισάνων. Ἐν Μοσχοπόλει, 1742.
55. Ἀκολουθία τοῦ οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ τοῦ θαυματουργού τοῦ ἐν τω Λιβανίσκω Διαβόλεως κειμένου. Ενετίησιν, 1695.
56. Ἡ Θεία καὶ Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου Ναοὺμ τοῦ Θαυματουργοῦ, τοῦ Φωτιστοῦ τῶν Βουλγάρων. Ἔκδοσις Γ΄. Ἀθῆναι: Ο Σταυρός, 1992.

57. DRAKOPOULOU, Eugenia. Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korcë. Thessaloniki, 2006.
58. NOLI, Fan Stylian. Kremtore e Kishës Orthodokse. Boston, 1947.
59. ZHEFAROVICH, Hristofor. Stematografija. <http://macedonia.kroraina.com/hzh/gal/> [онлайн ресурс, посетен 1 юли 2015]

Ръкописи:

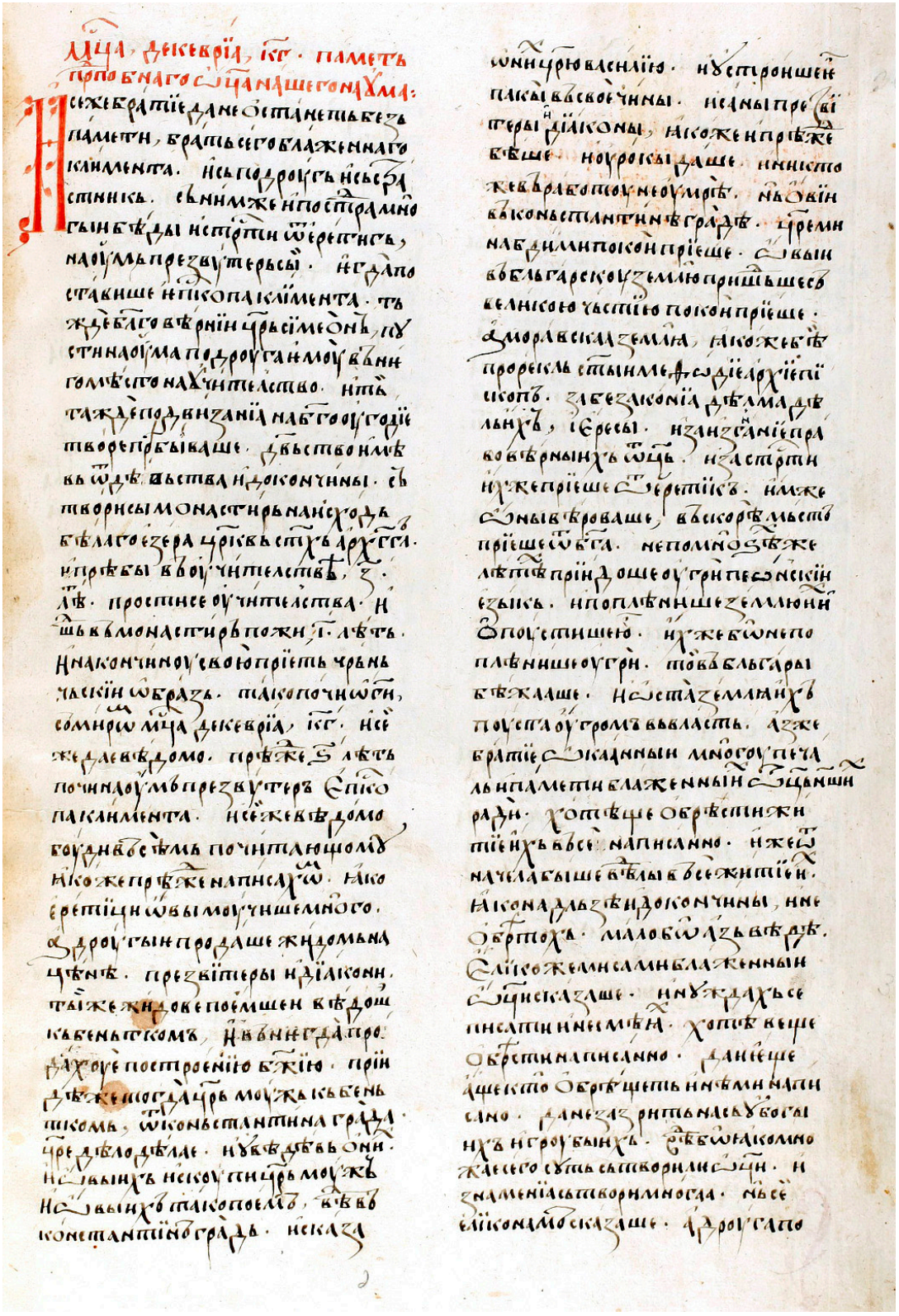
60. Втора ерминия на Дичо Зограф, ръкопис № 1286, Музей за история на София.
61. Ръкопис № 182 от библиотеката на Дохиарския манастир (Χειρόγραφα Δοχειαρίου 182), Св. Гора, Атон.
62. Служба на преп. Наум Охридски, ръкопис № 827 (Codex Atheniensis 827), Атинска народна библиотека (Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος).
63. Служба на преп. Наум Охридски, ръкопис № II А 7793, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
64. Стишен пролог №47, ръкопис от библиотеката на Зографската света обител, Св. Гора, Атон.

www.tezaurliturgic.ro

ПРИЛОЖЕНИЯ

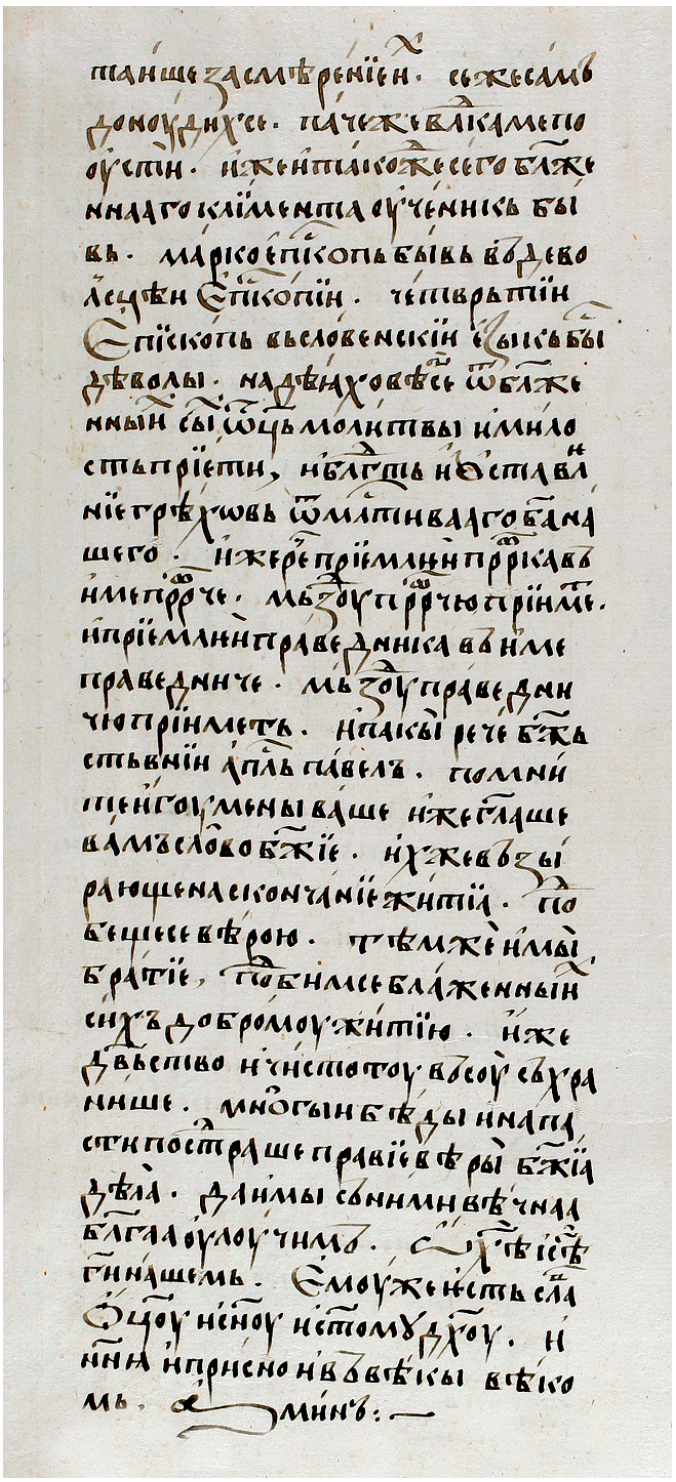
www.tezaurliturgic.ro

ПРИЛОЖЕНИЕ 1
Житие

Ил. 23. Най-старото славянско житие на преп. Наум Охридски, съхранявано в Зографския манастир в Стишен пролог №47 – лист 309r. Файлът е от електронния архив на библиотеката на манастира

www.tezaurliturgic.ro

Ил. 24. Най-старото славянско житие на преп. Наум Охридски, съхранявано в Зографския манастир в Стишен пролог №47 – част от лист 309v.

www.tezaurliturgic.ro

На 23-ия ден на месец декември памет на нашия преподобен отец Наум

Ето, братя, да не остане без помен братът на този блажен Климент, и другар, и състрадалец [негов], с когото претърпя много беди и страдания от еретиците – презвитер Наум.

Когато ръкоположиха епископ Климент, същият благоверен цар Симеон пусна Наум, другаря му, за учителство на негово място. И той живееше, вършейки същите подвизи, за да бъде угоден на Бога: беше девствен от детинство, та до смъртта. Съгради манастир на оттока на Бялото езеро и църква на светите Архангели. И прекара в учителство седем години, оттегли се от учителството и, като отиде в манастира, преживя десет години. И преди кончината си прие монашески образ. Така почина в Господа с мир на 23-ия ден на месец декември. А нека е известно и това: Наум презвитер почина шест години преди епископ Климент.

И ето, нека е известно за всичко на почитащия [ги], както и по-преди написахме: че еретиците едни мъчиха много, а други – презвитери и дякони – продадоха на евреите срещу заплащане. Евреите ги взеха, та ги отведоха във Венеция. И когато ги продаваха, по Божи промисъл, дойде тогава от Константиновия град във Венеция царски служител по царска работа. И, узнал за тях, царският служител откупи едни, а други взе така, отведе ги в Константиновия град и съобщи за тях на цар Василий. И пак ги поставиха в техните чинове и сан – презвитери и дякони, каквито бяха и преди, и им дадоха издръжка. И никой не умря в робство, но едни, покровителствани от царете, починаха в Константиновия град, а другите, дошли в българската земя, починаха в голяма почит.

А Моравската земя, както бе предрекъл светият архиепископ Методий, скоро получи възмездие от Бога поради беззаконието на техните дела и на ереста и заради прогонването на правоверните отци, и за страданията, що претърпяха от еретиците, на които те [моравците] вярваха.

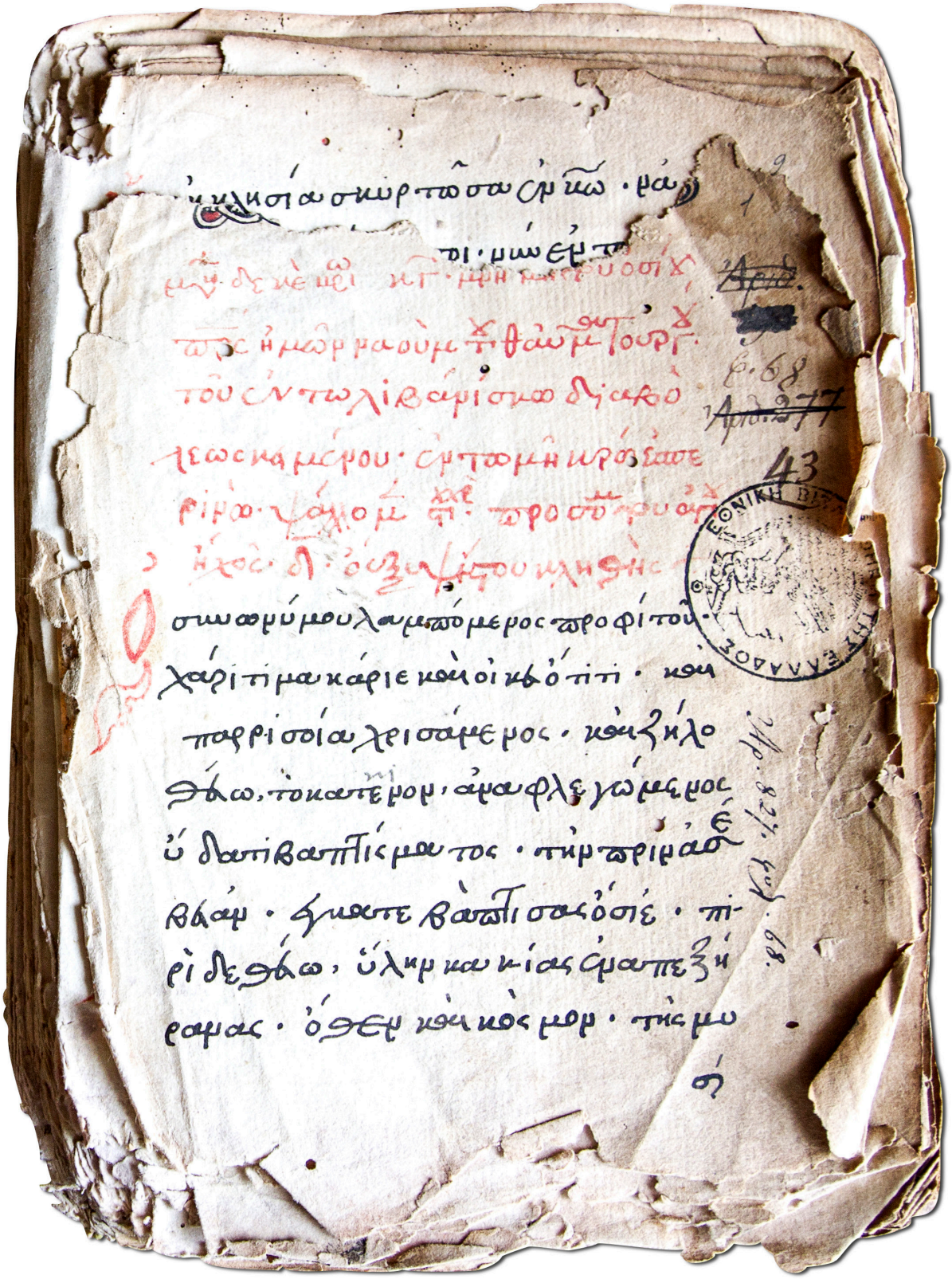
И не след много години дойдоха угрите, пеонски народ, и завладяха земята им, и я опустошиха. А които угрите не плениха, те пък избягаха при българите. И остана тяхната земя пустееща, подвластна на угрите.

А аз, окаяният, братя, заради голямата печал и паметта на блажените нащи отци, като исках да намеря житието им изцяло написано и не намерих [хора], които бяха познавали цялото им житие, че и подробно и до смъртта [им]. Аз пък зная малко, колкото ми разказаха самите блажени отци. И се мъчех да пиша, и не смеех, желаейки да открия повече написано. И така, ако някой намери написано от други, да не укорява нас, убогите и простите, като знае, прочее, че отците са направили много повече от това, и много знамения са правили, но ето – толкова ни разказаха, а останалите неща скриха поради своето смирение.

Ето – сам се насилих, а повече ме подтикна владиката, който също така беше ученик на този блажен Климент, Марко, който беше епископ в Деволската епископия, четвъртият епископ бе [той] сред славянския народ на Девол. Двамата се надявахме да получим от тези блажени отци молитви и милост, и благодат, и опрощение на греховете от нашия милостив Бог, който рече: „Приемащият пророка в името пророческо ще получи пророческа награда и приемащият праведника в името праведническо ще получи праведническа награда“ (Мат. 10:41). И още рече божественият апостол Павел: „Помнете вашите наставници, които са ви проповядвали Словото божие, и като имате пред очите си свършека на техния живот, подражавайте [им] чрез вяра“ (Евр. 13:71). Затова и ние, братя, да подражаваме на добрия живот на тези блажени, които запазиха девството и цялата си чистота, изстрадаха много беди и напасти в името на Иисус Христос, нашия Господ. Слава нему, на Отца и на Светия Дух. Сега, винаги и във вечните векове. Амин!

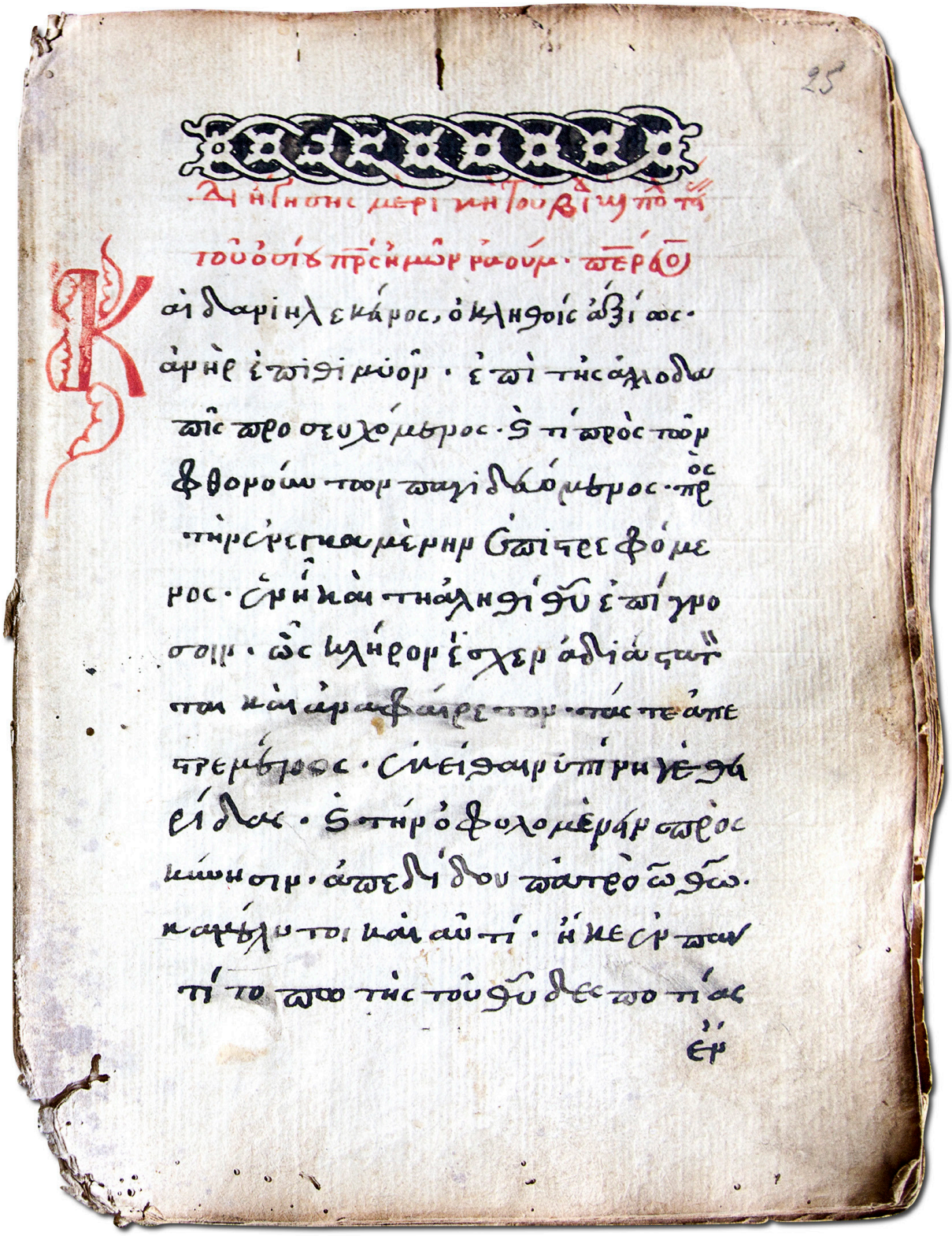
Преводът е на Климентина Иванова („Стара българска литература“, 4, 80-81, 525-527).

ПРИЛОЖЕНИЕ 2
Служби

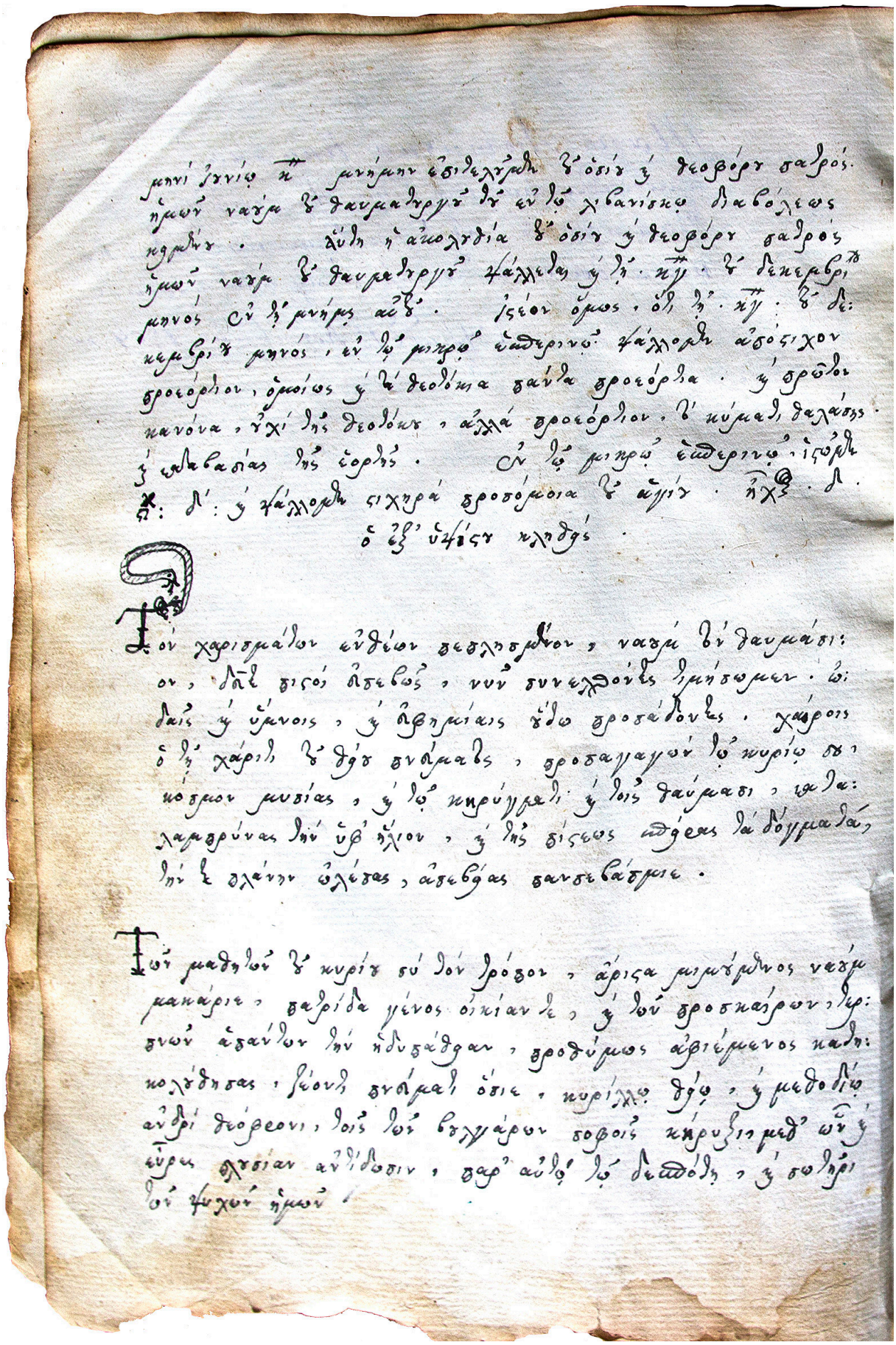
Ил. 25. Началото (първата запазена страница) на Службата на преп. Наум Охридски, съхранявана в Атинската народна библиотека, Codex Atheniensis 827. Снимка: Мартин Митов

www.tezaurliturgic.ro

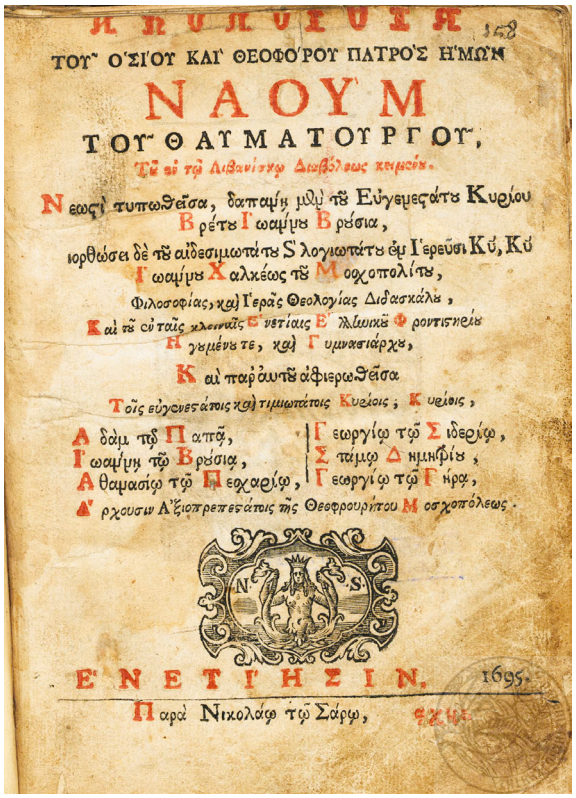
Ил. 26. Началото на Пространното гръцко житие на преп. Наум Охридски, съхранявано в Атинската народна библиотека, Codex Atheniensis 827, лист 25r. Снимка: Мартин Митов

www.tezaurliturgic.ro

Ил. 27. Началото на Службата на преп. Наум Охридски, съхранявана в Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, № II А 7793, лист 7v. Снимка: Мартин Митов

www.tezaurliturgic.ro

ΤΟΥ̃ Ο΄ΣΙΟΥ ΚΑἸ ΘΕΟΦΟ΄ΡΟΥ ΠΑΤΡΟ΄Σ ἨΜὨΝ

ΝΑΟΥ̓Μ

ΤΟΥ̃ ΘΑΥ̓ΜΑΤΟΥ̓ΡΓΟΥ̃,

Τῦ ἐν τῷ Λιβανίστικῳ Διαβόλου κτησάντος.

Νεωςὶ τυπωθεῖσα, δαπανῇ μὲν τῦ Εὐγενεςάτου Κυρίου Βρέτου Γοαμύρη Βρσια,

ἰορθώσει δὲ τῦ αἰδεσιμωτάτου Σ λογιωτάτου ἐν Ἱερεῦσι Κῦ, Κῦ Γοαμύρη Χαλκέως τῦ Μοχοπολίτου,

Φιλοσοφίας, καὶ Γερᾶς Θεολογίας Διδασκάλου,

Καὶ τᾶ σὺ ταῖς κελλαῖς Ε΄νετίαις Ε΄λληκᾶ Φροντιςηρίου Ἠγεμένητε, καὶ Γυμνασιάρχου,

Καὶ παρ᾽ αὐτῦ ἀφιερωθεῖσα

Τοῖς εὐγενεςάτοις καὶ τιμιωτάτοις Κυρίοις, Κυρίοις,

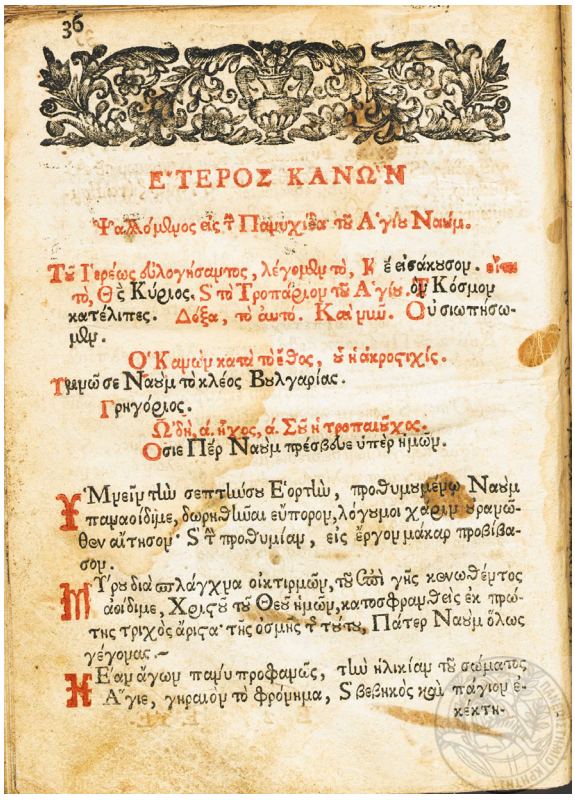
Αδαμ τῷ Παπᾷ, Γοαμύρη τῷ Βρσια, Αθαμασίῳ τῷ Πεχαρίῳ, Γεωργίῳ τῷ Σιδερίῳ, Σταμίῳ Δημήρίῳ, Γεωργίῳ τῷ Γήρα,

Α΄ρχουσιν Α΄ξιοπρεπεςάτοις τῆς Θεοφρουρήτου Μοσχοπόλεως.

Ε΄Ν ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1695.

Παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρῳ, ϛχιε΄

Ил. 28. Титулната страница от службата на преп. Наум Охридски, отпечатана 1695 г. във Венеция

Ε΄ΤΕΡΟΣ ΚΑΝὨΝ

Ψαλλόμενος εἰς τ̃ Παννυχίδα τῦ Α΄γίου Ναοὺμ.

Τῦ Γερέως σιλογήσαντος, λέγοντι τῷ, Κ ἐ ἐσάκουσον. ἐτῷ τῷ, Θ ς Κύριος, S τὸ Τροπάριον τῦ Α΄γίου. ὃ Κόσμον κατέλιπες. Δόξα, τὸ αὐτό. Καὶ νῦν. Οὐσιωπήσωμεν.

Ο΄ Καμὼν κατὰ τὸ ἔθος, ἔ ἠκροςιχίς.

Γραφῶ σε Ναοὺμ τὸ κλεὸς Βυλγαρίας.

Γρηγόριος.

Ὠδὴ α΄. Ἦχος α΄. Σὲ ἡ τροπαιοῦχος.

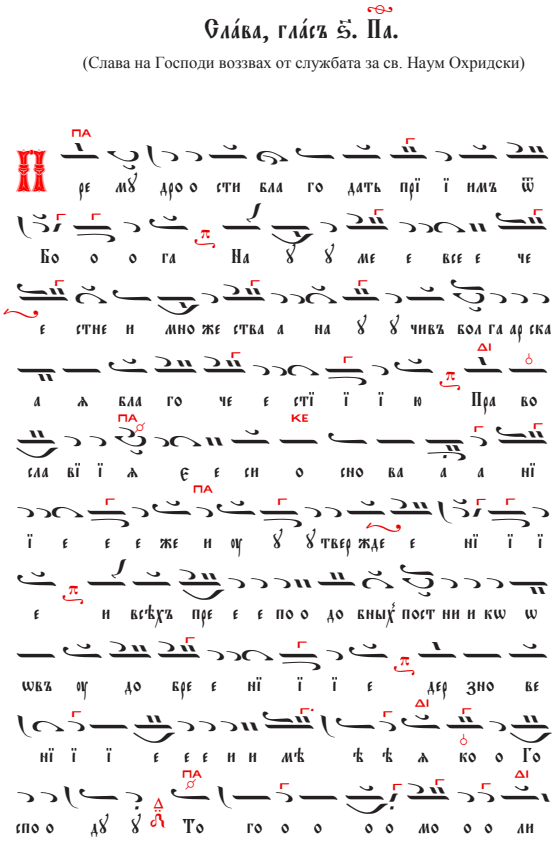
Οσιε Πάτερ Ναοὺμ πρέσβευε ὑπὲρ ἡμῶν.

Υ΄μνεῖν τὴν σεπτὴν σου Ε΄ορτὴν, προθυμούμενοι Ναοὺμ παμμακάριςε, δωρηθῆναι εὔπορον, λόγοις χάριν ἐραμῶθεν αἴτησον· S τ̃ προθυμίαν, εἰς ἔργον μάκαρ προβίβασον.

Μ΄ύρα διὰ σπλάγχνα οἰκτιρμῶν, τῦ Χῦ τῆς κοινωθέντος ἀοιδίμε, Χριςὸν τῦ Θεοῦ ἡμῶν, κατοσφραγισθεὶς ἐκ πρώτης τριχὸς ἄριςα τῆς ὁσίας τ̃ τότε, Πάτερ Ναοὺμ ὅλως γέγονας.

Η΄μῶν ἄγων παῦ προφανῶς, τὴν ἡλικίαν τῦ σώματος Α΄γιε, γηραιὸν τὸ φρόνημα, S βεβηκὸς καὶ πάγιον ἐκέκτη-
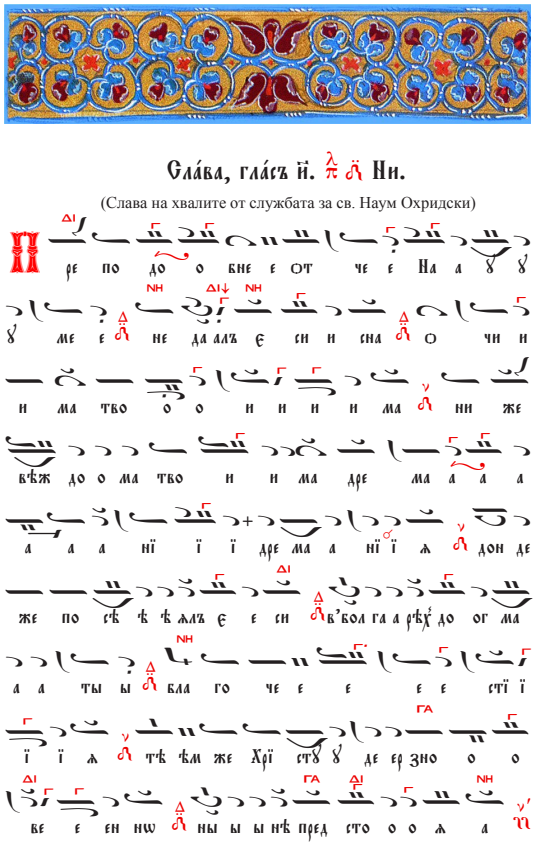
Ил. 29. Началната страница на панахиса на преп. Наум Охридски, отпечатана 1695 г. във Венеция

Слáва, глáсъ ѕ̃. Па.

(Слава на Господи воззвах от службата за св. Наум Охридски)

Ил. 30. Част от службата за преп. Наум Охридски, композирана по ортографическите музикални формули от Андрей Касабов

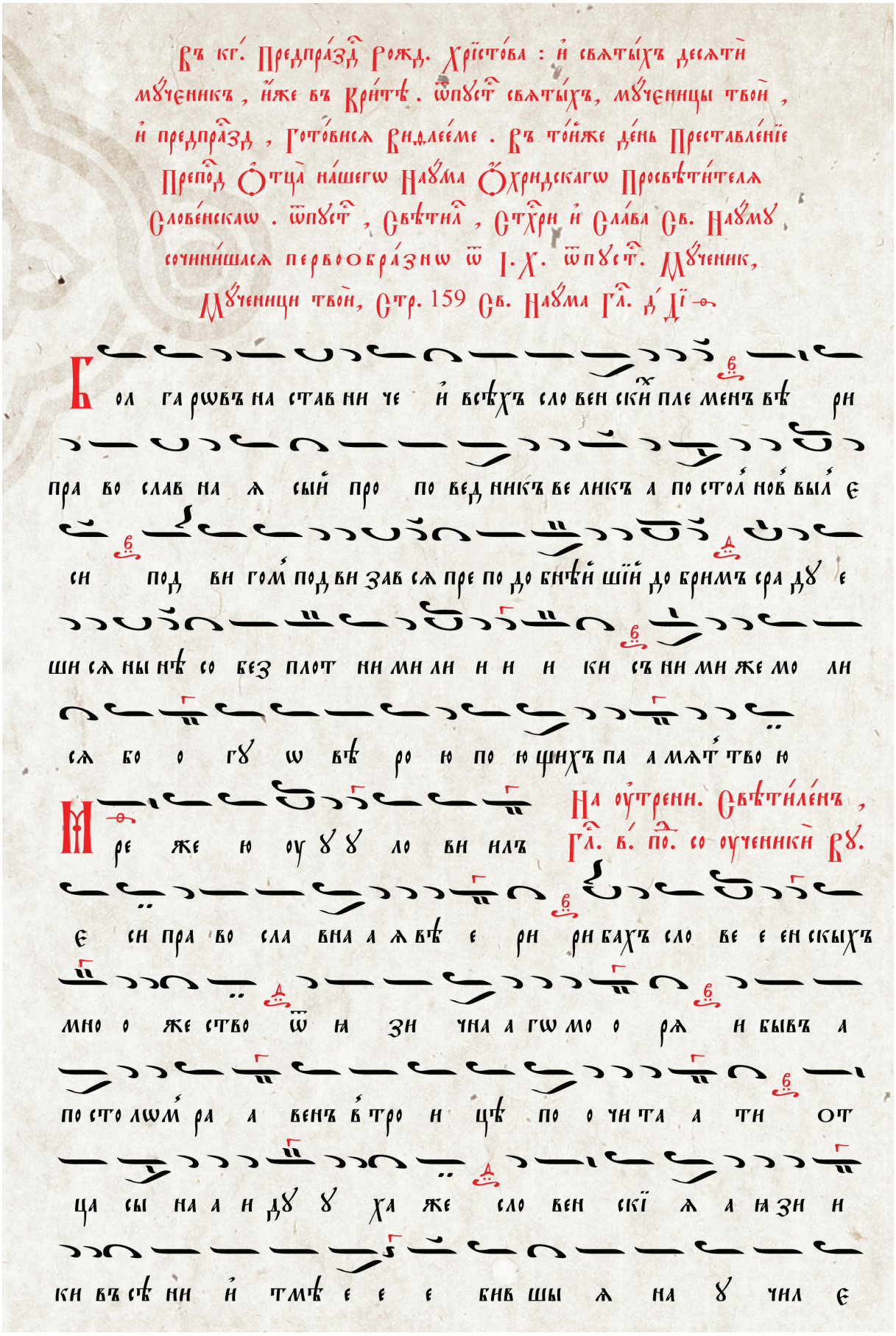

Слáва, глáсъ ѝ. Ни.

(Слава на хвалите от службата за св. Наум Охридски)

Ил. 31. Част от службата за преп. Наум Охридски, композирана по ортографическите музикални формули от Андрей Касабов

www.tezaurliturgic.ro

Ил. 32. Новонабран текст и невми от музикалния ръкопис със службата на преп. Наум Охридски (НБКМ 1458). Вж. РИСТЕСКИ, Гоце. Непозната служба за свети Наум Охридски од Јоан Хармосин Охридски, с. 60.

Тропа́ръ преподо́бнагѡ оц҃а̀ на́шегѡ Наꙋ́ма Охридскагѡ, Чꙋдотво́рца. Гла́съ д҃. Ді

Мїръ ѡ ста́вилъ є сѝ при лѣ́ пи́ив сѧ Хрїстѝ плоть рас пѧ́лъ є сѝ по жи́ивъ дꙋ́ ꙋ хꙋ́ На ꙋ́ме все е бла же́ ен не пот ша́л сѧ є сѝ а по́ стол скимъ по дви за́ ти сѧ те че́ нїемъ и оу ло ви́лъ є сѝ к҃вѣ́ ре бо́ ол гар ска ѧ без чи́ слен на ѧ мно́ же ства се гѡ ра́ ди мо ли́ тва ми тво и́ и ми из ба́ ви насъ ѿ ис кꙋ́ ше́ е нїй

Ил. 33. Тропар на преп. Наум Охридски, композиран по ортографическите музикални формули от Андрей Касабов и изпълняван на всяко богослужение в храм Преп. Наум Охридски в София.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3
Храмове

Ил. 34. Манастир „Св. Наум“ край Охридското езеро. Снимка: Мартин Митов

Ил. 35. Църквата „Св. Архангели“ в манастир „Св. Наум“ край Охридското езеро. Снимка: Мартин Митов

www.tezaurliturgic.ro

Ил. 36. Горе: Църквата „Преп. Наум Охридски“ край езерото в ж.к. Дружба, София – осветена 2003 г.

Ил. 37. Вдясно: Момент от летния празник в храм „Преп. Наум Охридски“ в София, 2014 г. – с Н. Пр. Браницки епископ Григорий и отец-предстоятеля на храма, свещеноиконом Христо Пудин. Снимки: Мартин Митов

Ил. 38. Църквата „Преп. Наум Охридски“ в Арменохори (Флорина, Гърция). Снимката е от корицата на „Ἡ Θεία καὶ Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου Ναοὺμ...“

Ил. 39. Параклис „Преп. Наум Охридски“ в едноименната Многопрофилна болница за активно лечение по неврология и психиатрия в София. Снимка: Мартин Митов

ПРИЛОЖЕНИЕ 4
Иконография

Ил. 40. Св. Седмочисленици,
стенопис от храм „Рождество Богородично“ (1612)
в Слимничкия (Сливнишки) манастир в БЮРМ.

Ил. 41. Вдясно – св. Наум, детайл от композицията

Ил. 42. Св. Седмочисленици, стенопис
от храм „Св. Николай“ (1795) във Ванай, Албания
Снимка: Ралица Русева

Ил. 43. Св. Седмочисленици – стенопис от храм „Св. Благовещение” (1806), Козаре, Албания. Снимка: Ралица Русева

Ил. 44. Св. Седмочисленици от иконостаса на храм „Успение Богородично“ (ок. 1812), сега музей в Берат, Албания Снимка: Ралица Русева

Ил. 45. Св. Седмочисленици, стенопис от манастир Арденица (1744), Албания. Снимка: Стефка Борисова

Ил. 46. Св. Седмочисленици, икона от музея в Берат, дело на зограф Иоан Четири, от 1812-1814 г. Снимка: Мартин Митов

Ил. 47. Св. Седмочисленици, икона от музея в Берат, дело на зограф Христо, от 1873 г. Снимка: Мартин Митов

Ил. 48. Св. Седмочисленици, стенопис от притвора на манастир „Св. Наум“ (1806), на Охридското езеро. Снимка: Мартин Митов

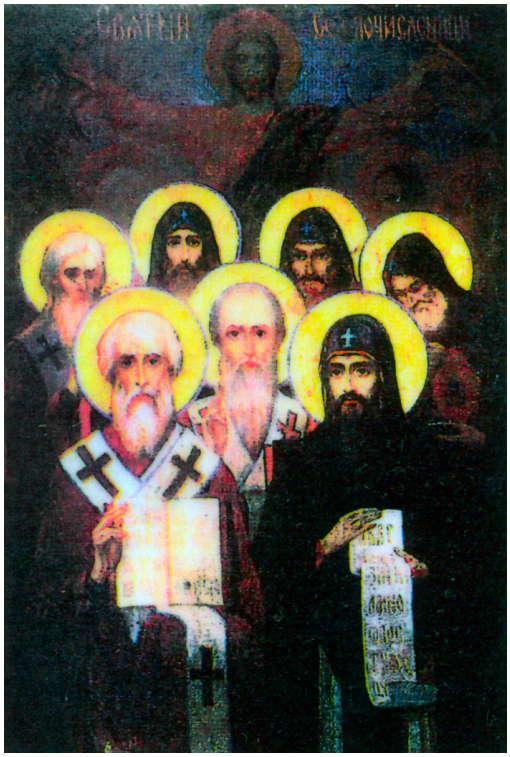
Ил. 49. Св. Седмочисленици, икона (1864) от параклис „Св. 26 зографски мъченици“, Зографски манастир. Снимка: Мартин Митов

Ил. 51. Св. Седмочисленици със св. Иоан Владимир и св. Еразъм (1862) от храм „Св. Богородица – Каменско“, Охрид, дело на Дичо Зограф

Ил. 50. Св. Седмочисленици – икона от 19. век, от фонда на Църковния музей в София. Снимка: Мартин Митов

Ил. 52. Св. Седмочисленици – патронна икона (1903) от едноименния храм в София, дело на Ст. Иванов

Ил. 53. Св. Седмочисленици – мозайка от храм „Св. Александър Невски“ в София. Снимка: Мартин Митов

www.tezaurliturgic.ro

Ил. 54. Вляво: „Св. Богородица – Неувяхващ цвят“ – икона (1773) от църквата „Живоносен източник“ в Корча, включваща долу в средата светите Седмочисленици.

Ил. 55. Горе: детайл от иконата – св. Седмочисленици с преп. Наум в центъра. Снимки: по DRAKOPOULOU

Ил. 56. Св. Богородица на трон – икона (1800) от храм „Благовещение“ в Тирана (18. век). Долу вдясно е преп. Наум. Снимка: по DRAKOPOULOU

Ил. 57. Св. Наум - икона от храм „Благовещение“ в Тирана, Албания (18. век). Снимка: по DRAKOPOULOU

www.tezaurliturgic.ro

Ил. 58.„Успение на св. Наум“ – сцена от гробния параклис на църквата в Светинаумовия манастир, над саркофага на преподобния. Дело на Търпо Зограф, 1800 г. Снимка: Мартин Митов

Ил. 59.Отзад – св. Наум, с патерица в дясната ръка и разгърнат свитък в лявата – стенопис от гробния параклис на църквата в Светинаумовия манастир, над саркофага на преподобния. Дело на Търпо Зограф, 1800 г. Пред стенописа – по-съвременни икони. Снимка: Мартин Митов

Ил. 60. Литийна икона на св. Наум Охридски (края на 14. век) от храм „Св. Богородица – Перивлепта“, Охрид, сега в Музея на иконата. На гърба ѝ е изобразен св. Климент

Ил. 61. Икона на св. Наум Охридски (края на 14. век) от храм „Св. Николай – Болнички“, Охрид, сега в Музея на иконата. На гърба ѝ е изобразен св. Климент

Ил. 62. Икона на св. Наум Охридски (края на 16. век) от храм „Св. Богородица – Перивлепта“, Охрид, сега в Музея на иконата

Ил. 63. Икона на преп. Наум Охридски от православната църква в Мишколц, Унгария

Ил. 64. Икона на преп. Наум Охридски с житийни сцени (19. век), сега в галерията в Криптата на храм „Св. Александър Невски“. Снимки: Мартин Митов

Ил. 65. Вляво: „Впрягането на мечката в каруца“ – мозайка над входа на манастир „Св. Наум“ край Охрид. Снимка: Мартин Митов

Ил. 66. Вдясно: „Впрягането на мечката в ралото“ – скица на дърворезба от 1485. Източник: ЦЕЛАКОСКИ, Наум, Цит. съч., с. 23

Ил. 67. Вляво: „Впрягането на мечката в каруца“ – стенопис от гробния параклис на манастир „Св. Наум“ (1800)

Ил. 68. Горе: „Изцеляване на обладаните от бесове“ – стенопис от гробния параклис на манастир „Св. Наум“ (1800)

Ил. 69. Вляво: „Светецът кръщава царската дъщеря“ – стенопис от гробния параклис на манастир „Св. Наум“ (1800)

Снимки: Мартин Митов

Ил. 70. „Опит за откradване на мощите на светеца“ – стенопис от гробния параклис на манастир „Св. Наум“ (1800). Снимка: Мартин Митов

Ил. 71. „Изпращат св. Наум в тъмница“ – стенопис от гробния параклис на манастир „Св. Наум“ (1800). Снимка: Мартин Митов

Ил. 72. „Чудото с крадеца на коня“ – стенопис от гробния параклис на манастир „Св. Наум“ (1800). Снимка: Мартин Митов

Ил. 73. Икона (1711) от царския ред на иконостаса на църквата в манастир „Св. Наум“ – преп. Наум Охридски, св. Климент Охридски и (долу) сцената на чудото с мечката. Снимка: Мартин Митов

Ил. 74. Горе: св. Наум сред други светци, стенопис от притвора на съборната църква на Зографския манастир, дело на Митрофан Зограф, нач. на 19. век.

Ил. 75. Долу вдясно: детайл – св. Наум Охридски.

Ил. 76. Вляво: стенопис на св. Наум (1764) от притвора на храм „Успение Богородично“ в Зографския манастир.
Снимки: Мартин Митов

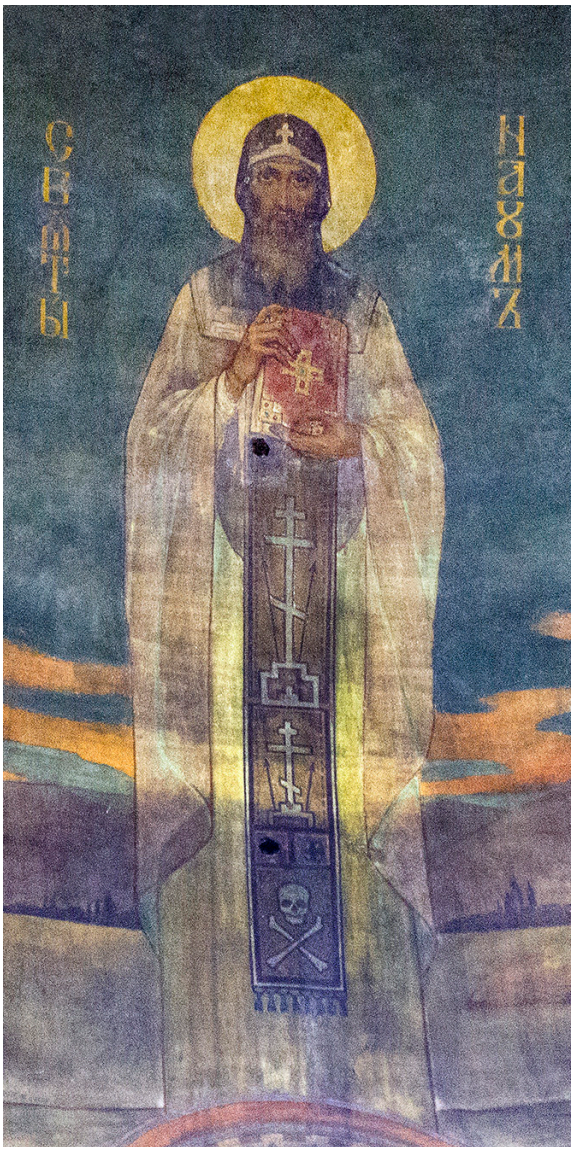
Ил. 77. Вляво: св. Наум Чудотворец с патерица в дясната ръка – стенопис в дълбочината на южния прозорец на западната стена на съборната църква „Св. Рождество Богородично“ в Рилския манастир. Надписът на свитъка гласи: **йѫе сотвори҃тъ и҆ наѹчи҃тъ сей вели҃й наречє́тсѧ въ цр҃твїи [нбнѣмъ]** *– „а който изпълни и поучи, той велик ще се нарече в царството небесно“ (Мат. 5:19).*

Ил. 78. Долу: св. Наум с друг преподобен и видим свитъка с текста, който държи в лява ръка
Снимки: Мартин Митов

Ил. 79. Вляво: стенопис от екзонартекса на църквата „Св. Атанасий“ (1721) в Мосхопол, Албания.
Ил. 80. Вдясно: съвременен стенопис на св. Наум, от църквата „Св. Възкресение Христово“ в Корча, Албания. Снимки: Мартин Митов

Ил. 81. Св. Наум – стенопис от купола на църквата „Св. Седмочисленици“ в София. Снимка: Мартин Митов

Ил. 82. Св. Наум и неговия манастир – гръб на златна монета с номинал 100 лв., емисия 2010 г. Снимка: БНБ

Ил. 83. Патронната икона на църквата „Преп. Наум Охридски“ (2003) в София Снимка: Мартин Митов